

СБ (АНТ)
Г620

ЧАНКЫР 1968 ЖЫЛДЫС

XP.

СД (Алт)
Г. 620.

ЧАНКЫР ЖЫЛДЫС

сер 164996

Горно-Алтайская
БИБЛИОТЕКА.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги · 1968

1880

ГОРЬКИЙ ЛЕ АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА

Улу писатель, критик ле публицист А. М. Горькийдин жаркынду ла көп жүзүндү ижи жер-телекейдин бастыра талаларында журтап турган албаты-жондорго текши жарлу. А. М. Горькийдин чыккан күнинен ала 100 жылдыгын темдектеп тура, совет албаты ла телекейдин ак санаалу албаты-жондоры телекейлик искусствонун байлыгына Горькийдин эткен жаан жөмөтөзүн темдектеп, советский көп национальный литература-нун өзүминде дезе — онын творчествозынын жаан учурым эмдиги өйдүн көрүм-шүйлтезиле темдектеп турулар.

Писательдин юбилейный жылында бистин ороонун бастыра албатыларынын литературалары бойунун өткөн жолунун итогун эдерге кичеенгилеп тургандары тегиндү эмес. Ол ненин учун тегиндү эмес дезе, Горький бирлик совет литератураны төзөп, өскүреринде эрчимдү туружып, кандый ла укту албатылардын литератураларынын идеяно-эстетический өзүмине жакшынак салтарын жетирген.

Бойунун литературазын ла культуразын төзөп өскүреринде улу писатель эрчимдү туружып, болужын жетиргенин кажы ла албаты көп тоолу темдектер ажыра көргүзүп берерге кичеенип турганы сыранай жолду. Горькийдин произведениелери жирмезинчи жылдардын учы жаар ла одузынчы жылдар башталып турарда алтай тилге көчүрилип чыгарылган. Баштапкы учебниктер аайынча бичикке үренип алган жаан да улус, балдар да Горькийдин автобиографиязыла, куучындарыла, «Эне» деп романнан алган үзүккө таныжып алгандар. Онон ары өткөн жылдарда дезе, Горькийдин «Бала тужы», «Улуста жүргени», «Менин университеттерим» деп үч повези, «Шоңкор керегинде кожон», «Лоткон сезер куш керегинде жанар» деп произведениелери, «Эне» деп романы, «Архип апшыйак ла Ленька», «Кучыйагаш» деп ле онон до өскө куучындары алтай тилге көчүрилген. 1940 жылда областной национальный театрдын коллективи А. М. Горькийдин «Васса Железнова» деп пьесазын тургузып көргүскен.

Алтай литератураны төзөөчилердин бирүзи, жарлу писатель Павел Васильевич Кучияктын творческий биографиязы улу писательдин ады-жолыла колбулу. Писательдердин Баштапкы Бастырасоюзный съездине делегат болуп барып жүрген Кучияк 1934 жылда 3 сентябрьда сибирский писательдерле кожо Горькийдин айылына айылдап жүрген. Бу туштажу керегинде Кучияк бойынын наҗыларына жаан көдүрингилү куучындап туратан. Алтай писательди үйдежип, онын колын кабыра тудуп, эзенде-жип тура, Горький мынайда айткан: «Албатыгардын историязын бичигер».

Съездтин ижинде кожо туружып, өткөн өйдөн арткан культурный энчини корып алары жанынан Горькийдин айткан куучынын уккан Кучияк, Туулу Алтайына жанып келеле, литературный ишти оной артык тын жылбиркеп бүдүрө берген. М. Горькийле туштажып, куучындашканы жаңыс ла Кучияктын творческий ижинде жаан учурлу болгон эмес, же анайда ок алтай литературанын өзүмине жаан салтарын жетирген. Бу туштажунун кийининде П. Кучияк алтай албатынын кожондорун, чөр-чөктөрүн жууп, бичири жанынан жаан иш өткүргөн.

Кучияк эрчимдү турушканыла алтай улустын куучындап айдар творчествозынын произведениелери Москванын, Новосибирсктин, Барнаулдын ла Алма-Атанын газет-журналдарында жарлалып, алтай ла орус тилиле алдынан башка книгалар болуп кепке базылып чыккан. «Бир канча алтай кожондорды... А. М. Горький бойы көрөлө, «Колхозник» деп журналда жарлаган» — деп, Сибирьдин писатели С.Кожевников бичиген. Алтай фольклордын произведениелери анайда ок Горький бойы төзөп лө редактировать эткен — «Колхозник» ле «Наши достижения» («Бистин жедимдер») деп журналдарда жарлалган. 1936 жылда «СССР-дин албатыларынын творчествозы» деп Горький редактировать эткен антология ак-жарыкка чыгарылган. Онын страницалары Кучияктын «Алтын тандак жарыды» деп тууязынан башталып жат.

Туулу Алтайды ла онын албаты-жонун Горький жакшы билетенин Г. В. Кондаков то бойынын статьяларында айткан.

Алтай литературанын өзүминде Горькийдин жаан учуры керегинде айдып тура, мыны жаңыс ла Туулу Алтайдын писательдеринин творчествозынан алган кезик темдектер ажыра көргүзери жастыра болор эди. Темдектеп айтса, Горькийдин автобиографический трилогиязы: «Бала тужы», «Улуста жүргени», «Менин университеттерим» деп повестьтери ол өйдө Кучиякты тын жылбиркеткени текши жарлу. Онын керегинде Коптелов айдат. Бу произведениелерди кычырган кийининде Кучияк бойынын жүрүми керегинде андый ок бүдүлү произведение бичишин баштаган деп жартаарга кем жок болгон.

Же Кучияк ол өйдө жаңыс ла Горькийдин книгаларын кычырган эмес ине. Ол тушта ол орус ла өскө дө ороондордын писательдеринин произведениелерин кычырып ла алтай тилге көчүрүп туратан. Же андый да

болзо, улу писательдин автобиографический произведениези Кучиякты өскө произведениелерге көрө, сүрекей тын јилбиркедип, өкпөөриткен. Ненин учун дезе бичик билбес батрактан, камнын уулынан ала писатель ле общественный ишчи боло берерине јетире јүрүмнин уур-күч јолын өткөн кижиге, Кучиякка, бу произведение сырагај јуук ла јарт болгон. Ол онын творческий санаа-шүйлтезине сүрекей јараган, ненин учун дезе баштапкы кычырулар аайлу үлгерлердин, мендей-шындай бичиген куучындардын ла повестьтин кийининде Кучияк јадын-јүрүмнин аайын терен шиндеп, бойынын албатызынын исторический јүрүмин эмдиги өйдиг көрүм-шүйлтезиле айдар деп амадап турган тужы болгон. Онын учун Кучияк, оныла кожо дезе бастыра алтай литература Горькийге барып, онын эп-сүмелерин, ченемелин тузаланганы сырагај јолду.

Алтай литературанын бастыра историязы да бу керекле колбулу.

Алтай литература озодо бичик-билиги јок албатылардын јиит литературазынын тоозына келижет. Је андый да болзо, революциядан озогы алтай улуста бойынын јангы ла башталып төзөлип турган јаман-јуудык бичик-билиги ле кандый бир литературазы бар болгон. Мүргүйл јангынын школдоры ажыра бичикке үренип алган алтай улус ортозынан баштапкы алтай писатель М. В. Чевалков табылып келген. Ол орус литературанын классиктеринин произведениелерин алтай тилге көчүрген, онызы дезе алтай писательдин бойынын творчествозы төзөлип, өзөрине јаан јөмөлтө эткен. Чевалков көп сабазында Крыловтын утка сөстөрин көчүрген, бу жанр аайынча бойы да бичип, бир канча јакшынак произведениелер чүмдеген.

Је андый да болзо, революциядан озо алтай литератураны төзөп аларга келишпеген. Алтайский духовный миссиянын кепке базып чыгарып турган бичик-билиги бежен јылдан ажыра өткөн өйдиг туркунына албаты-јон ортозына јакшы таркап болбогон. Кудај јангына учурлап чыгарып турган бичик-билик алтай албаты-калыкка текши таркадылар аргазы да јок болгон. Ол өйдө Алтай јеринде светский печать та јок болгон. Бойы үренип алган сок јангыс алтай писательдин — Чевалковтын произведениелери Петербуртта, Казаньда ла Томскто кепке базылып чыгарылып туратан. Албатынын туујычыларынын ла кайчыларынын произведениелери дезе куучын ажыра айдылып туратан болгон. Алтай албаты чындык национальный бичик-билигине ле литературазына јангыс ла Совет јангынын јылдарында јединип алган.

Туулу Алтайда Совет јан төзөлгөниле коштой, алтай тилдү газеттер баштапкы ла катап көрүнип келгендер. Ол өйдө мындый газеттер книгаларды ла школдо үренер учебниктерди солуп туратан. Алтай художественный литература бойынын өзүмин газеттерден баштаган. Бу өйдө эн ле јаан учурлу жанр поэзия болгон. Ол бойынын госу-дарственностын алган албатынын јаан көдүрингизинин аргазы болгон. Газеттерде јарлалып турган үлгерлердин көп нургуны учуры да, идеязы

да жанынан албатынын кожондоры аайлу, социально-политический ле агитационно-публицистический үлгерлер болгондор.

Ирмезинчи жылдарда поэзияла коштой, алтай улустын художественный творчествозынын сыраңай жаңы жанры — драматургия табылып келген. Мынызы анайда ок Туулу Алтайда Совет жаңнын баштапкы жылдарында жадын-жүрүмнин некектезиле колбулу болгон. Жаан учурлу керектерди, «тирү картиналарды» көргүскени ажыра революциянын, Советский госуларствонун идеяларын көп нургуны бичик билбес албаты-калыкка көргүзүп берерге жеңил болгон. Ол жылдарда пьесалар кандый жаан учурлу болгоны керегинде А. Коптелов мынайда бичип жат: «Кан-Оозы аймакта Суузар журтта колхозчылар колхозтын дисциплиназы аайынча пьеса бичизин деп үредүчиге жакыган».

Бу өйдө эн ле көп бичиген улус поэт П. А. Чагат-Строев ле писатель-драматург М. В. Мундус-Эдоков болгондор. Олор Туулу Алтайдын историязына алтай художественный литературадын төздөчилери болуп киргени жолду. Олордын произведениелери идейный учуры жанынан революционный чындыктын задачаларына жарап туратан.

Андый болгондо, алтай литература Совет жаңнын баштапкы ла өйинен ала жаңы, социалистический бүдүлү, жадын-жүрүмди жарандырып, тынбыдары учун тартыжуда жаан учурлу болгон болуп жат.

Одузынчы жылдарда жуит алтай литература бойынын өзүминде албатынын произведениелерин жууп, литературный жанынан жарандыра бичишине ажарузын салып, поэттер бойынын албатызынын творческий энчизинин аайын ойто катап шиндеп көрүп турган аайлу боло берген. Бастыразына шыдар жуит литератураларда керек андый болгон. Онызын Советский Союзтын албатыларынын оосло айдар байлык поэзиязы одузынчы жылдарда орус тилге көчүрилип чыгары элбей бергени керелейт.

Ле жаан өзүмге түрген жедеге алтай албатынын жаңыс ла бойынын художественно-поэтический арга-күчине тайанары сырынай жеткил эмес болгон. Төздөлип келген литературадын мындый түрген өзүмине Октябрьский революциянын кийининде бастыра советский албатыларда болгон жүрүмнин текши айалгазы, жаан учурлу жаңы керектери болужын жетирген. Ол айалгалардын бирүзи — алтай поэттер орус писательдердин произведениелерин көчүрүп үренгенинде. Көчүриш — ол художественный ус болорына писательдерди үредип турган школ аайлу болгон. Ненин учун дезе көчүриш оосло айдар национальный искусствонун терен шүйлтезин, аайын билип алар арга берип, художественный айдыштын эп-сүмелерин жарандыраына жөмөжип, жартап айтса, национальный эстетика жаранып, көндүгерине болужат. Бу жанынан поэт-көчүрөөчи Алексей Чокотын художественный произведениелери алтай литературада жаан учулу. Ол алтай тилди сүреен ус тузиланып, орус поэзиянын бастыра терен байлыгын кычыраачыга төкпөй-чачпай жетирип билер көчүрөөчи болгон.

Арт-учында десе алтай литератураның идеяно-эстетический бэўмине жөмөлтө эдип турган база бир жаан учурлу керек — Сибирьдин орус писательдериле творческий колбу болуп жат. Бу керекти Горький баштаган деп айдар керек. Ол бойынын бастыра ийде-күчин орооннын албаты-жондорынын жадын-жүрүминин аайын ончо жанынан билип аларына, республикаларда ла областьтарда журтап турган кандый ла укту албатылардын литературный ийде-күчтерин бириктирерине ууландырган.

Горький писательдерге мынайда бичиген: «Кандый ла укту ишмекчилерди бириктирер иш башталып ла көндүгип туру... Је албаты-жоннын санаа-шүүлтезин, јүс жылдарга чыгара өткөн уур жадын-жүрүмнөн улам жүзүн-базын укту албатылардын жадын- жүрүминде табылган жанжыгуларды ла аңгылу башка кебер-бүдүлөрдү художественный сөс бистин бой-бойыска ончо жанынан көргүзүп берген тушта десе бу керек оноң артык, жылгыр ла јенүлү өдөр эди... Биске эмди бой-бойысты билижерин качандагызынан да артык керектү, ненин учун десе бистин ончобыстын амадубыс жангыс, бис ол ок бир керекти бүдүрер учурлу».

Албатылар бой-бойын билижерине јилбиркеери одузынчы жылдарда анчадала тынчый берген. Онызы албатылар бой-бойынын жадын-жүрүмдеринде эдилеп турган керектерди тундештирип көрөрине, текшилик керектердин аайын јакшы билип аларына күйнзегенинен улам болгон. Бу жылдарда орус писательдердин бригадалары (Н. Тихонов, В. Иванов ло оноң до өскөзи) Туркменияга, Орто Азиянын ла Кавказтын республикаларына барып жүргөндөр. Туулу Алтайга десе В. Катаев, украин поэт Микола Бажан, грузин поэт Шалва Сослани, Москванын поэттери Сергей Швецов ло Марк Колесов келип жүргөн.

Је Туулу Алтайга ла онын албаты-жонына анчадала жаан ајарыны Сибирьдин орус писательдери салып туратан. «Слердин јеригер— жүзүн-базын укту албатылар журтаган јер. Онын учун Слер, сибиряктар, оогош албатылардын писательдерине болужар учурлу»—«деп, Горький Сибирьдин писательдерин үйдежип тура, айткан. Сибирь Горькийге жангыс ла жаан, кайкамчылу байлык јер болгон эмес, је анайда ок элбектелкем чөлдөринде жүзүн-базын укту албатылар журтап турган көп национальностторлу јер болуп билдиретен. Бу албатылар керегинде ол «Келер өйдөги Сибирь» деп журналдын редакциязына мынайда бичиген: «Сибирьде журтап турган өскө укту улусты революциядан озо кижиге бодобойтондор, олардо жүргеери өлүп, кырыларынын правозынан өскө кандый да право јок болгон.»

Сибирьдин орус писательдерине ийген письмолорында Горький оларды бойынын јеринде журтаган албатылардын жадын-жүрүмин ле культуразын үренип, шиндеерине кычырган. Улу писательдин кереес јакылтазын бүдүрип, Сибирьдин писательдери бойынын јеринин албатыларынын жадын-жүрүмин культурный бүдүлү эдип јарандыраарында интернациональный молјузын бүгүнге јетире ак-чек бүдүрип келдилер.

Одузынчы жылдарда Сибирьдин писательский организациязы ла «Сибирские огни» деп журнал алтай улуска анчадала жаан ајару салгандар. Журналды кепке базып чыгарган баштапкы ла жылдан (1922) ала ондо Туулу Алтайга учурлалган материалдар жаантайын јарлалып туратан. Кучияктын көп произведениелери, ол тоодо онын «Чейнеш» деп јакшынак пьесазы ла «Адыјок» деп јетире бичилбеген романынын бажа-лыктары элден ле озо «Сибирские огни» деп журналда јарлалган.

Је Новосибирсктин писательдеринин жаан учуры јаныс ла алтай улустын оосло айдар јакшынак поэтический творчествозыла, баштапкы алтай писательдердин произведениелериле бастыра Союзтын кычыраачыларын элбеде таныштырганында эмес, је анайда ок Алтай ла онын албаты-јонынын историязы олордын бойларынын творчествозында жаан учурлу тема болуп браатканында болуп јат. Алтай албатынын историязын, онын јадын-јүрүмин ле культуразын јакшы билгени А. Л. Коптеловко 1934—1935 жылдарда «Улу көчүш» деп роман чүмдеерине јөмөшкөн. Бу роман СССР-дин албатыларынын јадын-јүрүмин бичиген орус писательдердин произведениелери ортозында мактулу јерде турат.

Сибирьдин база бир өскө поэди — Иван Ерошин бойынын бастыразына шыдар үлгерлерин Туулу Алтайга учурлап бичиген. Ол алтай албатынын јадын-јүрүмин, кылык-јанын, онын поэзиязынын јилбилүзин ончо јанынаг шиндеп көргөн. Онын учун онын үлгерлери алтай албатынын поэзиязына сырагај јуук, кеберлеш болуп јат. Онын да учун Ромен Роллан да, алтай улус бойлоры да Ерошиннин поэзиязын алтай албатынын кожондорын јайым бичип айтканы болуп јат деп бодогылайт. Сибирьдин өскө поэди Илья Мухамев Туулу Алтайла, онын албаты-јоныла база да јуук колбулу. Ол алтай албатынын јадын-јүрүмине учурлап «Сайгалата», «Јымжай — алтаец» деп поэмалар чүмдеген.

Орус писательдер алтай албатынын јаныс ла јадын-јүрүмиле эмес, је анайда ок онын творчествозынын аңылу башка поэтический бүдүмиле таныжып алган болзо, алтай писательдер орус писательдердин произведениелеринен реалистический искусствонын јажыдын билип алгандар. Јүзүйн-базын укту албатылардын писательдеринин творческий најылыгынаг улам табылган, духовный байлыктарды бой-бойына айдып берип турар најылык, өмө-јөмөлү ишти орус та, алтай да писательдердин произведениелери көргүйскен. Писательдердин одузынчы жылдарда башталган андый творческий колбузы Туулу Алтайдын литературазынын бир аңылу башка бүдүми болуп јат. Павел Кучияктын ла оноч до өскө алтай писательдердин произведениелери бу мындый творческий најылыкка колбулу болгон деп айдар керек. Мындый колбу алтай улустын художественный культуразынын оноч арыгы өзүминде Кучияктын творчествозы жаан учурлу болоруна јөмөлтө эткен.

Кучияк бичишин јирмезинчи жылдардын талортозы тужунда, јартап айтса, алтай литературанын баштапкы төзөбчилериле кожо баштаган.

Чагат-Строев ле Мундус-Эдоков база да јаан таланттуу писательдер болгондор, же ологорго бой-бойына болужар творческий најылыктын болужын Кучияк кире јакшы тузаланарга келишпеген.

Бойынын јүрүми керегинде автобиографический романды ол өйдө јангыс ла Кучияк эмес, же СССР-дин албатыларынын өскө дө көп писательдери бичиген. Мынызы Советский Союзтын бир канча јиит литератураларында јаан проза—романнын жанры төзөлип бүдөр јолду учурын көргүскен.

Јиит национальный литератураларда исторический роман табылып келгени С. Сейфуллинниң «Уур јол, уур јорук» деп, М. Элебаевтин «Узун јол», А. Амур-Сананын «Мудриштин уулы» деп автобиографический произведениелеринен көрүңет.

Андый болгондо, көп национальный писательдер бойынын јүрүми керегинде бичигилеп турганы, Е. Лизунованын айтканыла болзо, «литературанын бойынын ичбойындагы некелтезинен, Горькийдин артырган энчизин тузаланары керектү боло бергенинен улам болуп јат. Ненин учун дезе, албатынын феодализмнен ала социализмге јетире өткөн јолын көргүзип, албаты-јон керегинде айдар керек болгон, ол тушта дезе, Горькийдин автобиографический јанжыгулары көп национальный литературага јаан камаанын јетирген».

Анайдарда, Павел Кучияк, оныла кожо дезе алтай литература, Горькийге келип, онын ченемелин тузаланган болуп јат.

Советский Союзтын јиит литературалары социалистический реализмнин ээжилери аайынча өзүп турганын Кучияктын творчествозы көргүскен. Художественный чүмдештин эп-сүмелеринде фольклорно-эпический јанжыгуларды тузаланарын, документальностьты, сюжеттер ле сүр-кеберлер калай бичилерин јүргөөри токтодып, Кучияк реалистический терен шүйлтелү, психологически јетире јакшы бичилген произведениелер чүмдеерине јууктажа берген. Мынызы онын бойынын көрүм-шүйлтелери, не-неменин аайын ондоп билери өзүп, јарана бергенинен билдирген. Эки социальный өйдүн айалгазында албаты-јонынын јүрүминде болгон јаан учурлу керектерди Кучияк «Ады јок» деп автобиографический романында художественный эп-сүмеле көргүзер деп сананган. Бу јанынан ого Горький ле онын автобиографический произведениелери болушкан. «Художественный прозанын јажыдын билип аларына улу писательдин произведениелери меге болушкан. — Мен Горькийден көп немеге үренип алгам» — деп, Кучияк бойынын дневнигине бичиген. Ичиндеги сананын јүргөн санаазын художественный сөс ажыра чике айдарына, бойынын јүрүмин, албатызынын јүрүм-салымыла колбоштыра чике көргүзерине Горькийдин үч повези Кучиякка јаан јөмөлтө эткен. Сүр-кеберлерди художественный эп-аргала бириктире эптү көргүскен романын Кучияк «алтай албатынын јүрүми керегинде исторический роман» деп адаган.

Јүрүмнин калганчы жылдарында «Адыжок» деп жетире бичилбеген романнын баштапкы бажалыктарын бичип тура, Кучияк Горькийге жуук туруп, жаңы төзөлип турган литератураларда болуп туратан једик-пес-тутақтардан кыйганын темдектеер керек.

Темдектеп айтса, башкир писатель А. Тагировтын «Кызылгвардеецтер» деп ле калмык писатель А. Амур-Сананын «Мудрештич уулы» деп романдарында жаан учурлу керектер улай-телеј ле бичиле берген. Онон улам дезе, геройлордын ижи ле учуралдар ойинен өткүре чогулыжып, сюжеттин композиционный төзөлгөзин салып турган эн ле учурлузы дезе јок болуп јат. Ол өйдө андый једикпестер кыргыз писательдин К. Жантошевтин «Каныбек» деп романында бар болгон.

Кучияктын сананып таап бичиген «Адыжок» деп романы дезе өскө план аайынча башталган. Темазы ла идеяный шүүлтези аайынча болзо, бу романга тува писатель С. Токанын «Араттын сөзи» деп повези ле якут писатель Н. Мординовтын «Јаскы ой» деп автобиографический романы кеберлеш болуп јат. Романда автор төс геройдын кылык-јаңын көргүскени ажыра ол өйдөги алтай јадын-јүрүмнин аайын ончо јанынаң көргүзер деп кичеенет.

Ачана, түрениле калапту тартыжуда өдүй турган уур, карануй јүрүм Адыжок деп уулчагаш ар-бүткеннич аайын јакшы билип аларына буудак этпейт. Чын јүрүмнин ле фантазиянын ортозында өрүлижип, чалышкан сүй-кеберлер ажыра јер-телекеј кычыраачынын алдына иле-јарт ачыла берет.

Кижинин күйн-санаазын шиндеп, јадын-јүрүмди бириктире эптү бичип турганы — писательдин творчествозында јаан алтам эдилеп турганын, ол јүрүмди художественный јанынаң көргүзеринин марын алып ийгенин көргүзет. Романнын јүк ле беш бажалыгы бичилген, је бу да бажалықтардан көргөндө, писатель сүрекеј јилбилү произведение бичиир деп амадаганы билдирет. Мында писатель бойынын јүрүмин произведениениң идейно-эстетический шүүлтелериле колбоштыарын јакшы билгени јарт көрүнип јат.

Је Кучияктын эрте өлүми телекејлик литератураның байлыгына алзу јогынаң киретен јакшынак книганы бичиир ишти үскени ачынчылу. Бу роман жетире бичилбеген де болзо, је онын баштапкы да бажалыктары Кучияк бойынын албатызынын литературазын бийик кемине көдүрип, оны јиит эмес литературалардын кемине жууктадып салганын көргүзет.

Реалистический искусствонын јанжыгуларын жууры јанынаң Кучияктын ченемели алтай литератураның онон арыгы өзүмине төзөлгө боло бергени сыраңай чын. Алтай писательдердин јиит үйези анайда ок бойынын јүрүмин көргүзип турган произведениелерди бичип турулар. Чалчык Чунижековтын «Мундузак» деп повези идейно-сюжетный планы

аайынча «Адыжок» деп романга кеберлеш болуп јат. Јуит писатель Лазарь Кокышевтин «Арина» деп романында ла «Туулардан келген уулдар» деп повезинде бойынын јүрүмин бичигени јарт көрүнип јат.

Бу өйдө алтай литературада прозанын тематический ле жанровый кеми элбей бергени билдирет. Јуу-чакту јылдардын уур јүгин јүктенген эне үй улустын ла јаан балдардын ат-нерелү ижи Л. Кокышевтин романдарынын ла повезинин темазы болуп браат. Писатель И. Шодоев «Кызаланду јылдар» деп романында албатынын кеп сөстөри ле исторический документтер аайынча алтай албатынын озогыда өткөн јолын ла јадын-јүрүмин көргүзет. Э. Палкин ле А. Адаров дезе бойынын произведениелеринде эмдиги өйдөги јадын-јүрүм керегинде бичиирге кичеен-гилейт.

Бистин орооннын бастыра јадын-јүрүминин айалгазы алтай художественный литература мынан ары онон артык јаранып өзөрине јакшынак салтарын јетирип турганын алтай литература, онын жанрлары, анчадала поэзия ла проза түрген өзүп, јаранып турганы керелейт.

Анайып, јүрүм ичкерилген, художественный ченемелдер көптөгөн сайын алтай литература табынан там ла јаранып, өзүп туру.

Горькийдин быјылгы юбилеи идейно-теоретический курч тартыжунын айалгазында өдүй јат. Реакционный буржуазный литературоведение социалистический реализмнин эп-сүмезин јамандаганыла коштой, Горькийдин творчествозын ла бастыра көп национальный литературанын једип алган једимдерин јамандаар деп албаданат. Онын учун Горькийдин ады-јолын кандый бир литературала колбоштырып тура, элден ле озо, национальный литературанын өзүп келген јолы керегинде айдарга келижет. Социалистический реализмнин эп-сүмези «үстүртинен» колбоп берген неме эмес, а бойынын национальный өзүминин эстетический задалаларынан, јүрүмнин исторический өзүминен улам табылып келген неме болуп турганын алтай албатынын литературазынын бастыра историзмы керелеп туру.

ЖОЛЫҢ ЫРЫСТУ БОЛЗЫН, ЖЫБАШ!

Жыбаш Кайыгчин алтай литературага жаңы кирип турган жинт писательдердин бирүзи. Онын жери Кан-Оозы аймакта Экинур журтта. Ол эмди Горькийдин адыла адалган Москвадагы Литературный институтта үренип жат. Бу жинт прозаик бойынын солун куучындарыла алтай литературанын база бир жаңы страннцазын ачып турганы билдирет. Онын куучындарында бойынын кандый да аңгылу тили, кокуры ла ууламжызы бар. Онызын Ж. Кайыгчиннинг куучындарын шингдеп кычырган кижиси сизип ийер.

Келер 1969 жылда бистинг издательство бу жылбилү автордын куучындарынын баштапкы жуунтызын чыгарып жат. Баштапкы жуунтыдан озо бис бүгүн Жыбаш Кайыгчиннинг үч куучыныла кычыраачыларды таныштырып турус.

Жолың ырысту болзын, Жыбаш!

Жыбаш КАЙЫГЧИН

Кактанчы

...—Мм, өнөйдөрдө, слер город брааткан уулдар ба? Жакшы, жакшы. Бу отурган кара башту уул менин карындажым эмтир. Мен база тодош сөөктү болорым. Адым— Кактанчы, адам дезе аткан огы жерге түшпес атту-чуулу аңчы Туулай деп кижиси. Агаларымнын адынан да бодозогор: Адучы, Айачы, Тузакчы, Калыпчы, Агырту, Бөксө. Келген аңды жүм өткүрбезин ле деп адаткан улус болбайдар. Мен эң кичинеги, учы, куйругу — Кактанчы.

Койдо жаткан кижиси мен. Бу аймак жерге кече эртен тура түшкөм. Со-гумдаган малымнын терезин табыштырарга келгем... Ээ, же эмди чала анайып ла калган жүрүм. Нөкөр-сакар деп неме туштажып коштоныжа

ла берген. Мен болзын, айга шыку амзалбаган неме көрүнген болзын, карман калың болгон болзын... Же оны не куучындаар. Бу ла остолобой-дын жанында эки алакан жырылдап, эки таман тирсилдеп ле жүрген эдим. Неме таадыра ла болгон ошкош... Жаңы ла бу көзүңкөтөң көрүнип турган кызыл эжиктү турадан чыгып келдим. Карын божоткылап ийгиледи. Жеткер жер алдында ине, уулдар. Оспожи крестос, одус эки палийна! Чүрчеден жастадым. Он салкобой штрап дешкилген, бош какталып калган киж, мен онызын немеле төлөйин. Же олордын штрабында не болзын. Айла энирде үй кижиге жетсем, сурап албай. Карын үч салкобой он жети акказын артыктай айтпай мен. Жаңыс ла түниле эжик тееп турганчам. жети күн кире суу ичпес эдип, сугарып салган мыймам оозын ачып койтыр. Эмди жанып барзам, бу мыйма менин та бажыма тийет, та белиме тийет.. Бат, ол кызыл эжиктү турага киргеним ундылып жүрген киж эдим—та канайткам, та канайткам? Азыйгы жипт чыгым болзо... Ээ, ол тушта жыргаарда киж орынның будынан бууланала, ичкен деп пе? Бойнанг бойы калажырап турбай. Бу көрзө, киж сабап койгон жүрер. Бу көрзө, кижиге сабадып алган жадар. Бу көрзө, бастыра деремненин алдынан өрө, үстүнен төмөн агыртып койгон болор. Баш ла бол! Бу ла эмди слердин алдыгарда отурган менде теликтү ле жер жок, уулдар. Ко-лым сынган, будым чыккан, мойным булкылган, кулагымды дезе, көр-зөгөр, бир Сорпо деп неме, менин жеен күйүүм, имдеп койгон. Же канайт-пагам деср? Жаңыс сөслө айткажын, боролорды мантаткам да, бойдон-дорды мокотком до. Мындый киж мен...

Же, уулдар, жоголзо до — күн ады, жоксыраза да — бай ады, ол стол-дын алдынан чыгарып келип турган немегерден уруп ийигер. Баш-көс бош жарыларга једип браат. Слер автобус сакуп, эдер неме таппай отур-ган болбайдарыгар? Мен келип калыраган кийининде... Анчадала книж-ке-эш бичип турган уулдар болзогор, тен кудайга баш дегер. Бу бир Минхаус деп өгөөн бар ине. Мен деп киж ол өгөөн кире көөрөп ийерим деп канайып айдайын, је оноң бери тартпазым ла. Жаңыс ол Минхаус өгөөн төп-төгүн кей жууган ине. А мен слерге чын болгон керектер айда-рым. Кызыл тил киж инем мен.

Не, бош стакан жок по? А бу чай да ичкен аяк туру ине. Алтай киж оны база... Же эмди эмеш тын-каным кире берер болор бо?.. Эрдин мойынын жок кезер ине, уулдар, жок кезер. Қалак, слер мени жаантайын мындый болор деп бодой бердигер. Бу слердин столыгардын алдында не барын канайып билген деп пе? А ондо не бар, уулдар—билип ийбей. Оо, мен бойымның јеримде, Ак-кобыда, кажы айылдын уйы качан төрө-гөн, качан соолгон, качан төрөөрин — ончозын билерим, уулдар. Ак шил-ге урган аракызы чылай берзе, «Акыраар, тай-эје, а бу слердин айылда жаан кара полуштоп база бар жок по? Оныгар кайда?» деерим. Анайда билип те ийерим. Мынаар менин таайым шүткер чилеп. Таайым бир күн чала жаан ыш чыгарда, Жеткер эшке киртир. А ол Жеткер деп өгөөн ады

чыккан кырыс, кымкай кижн болгон ине... Колымнан неме ычкындырылганча, ары тирүге өлө берейин деер. Же таайым кирип ле барган. Очокто күлер казан кайнап турган. Қазанның буузы тен жүдек айылдың ыжынан бейин эмес, коройлоп турган деер. Не канайып турганын билер арга јок. Ондо бозом до кирип калган болтыр. Ол курсак-тамак кату, чичке туш ине. Таайым оттын кыйууна балбайа отура ла түшкен. Отурган ла отурган, калыраган ла калыраган, бастыра кейн туузыларга јеткен, је Јеткер өгөөн казанын чыгарбаган да, керек дезе булгабаган да. Таайым адакы учында чөккөйлө, кижн тегин јерге база бир канча калас отурып дейле, оттон јалбышту турунды ала койтыр. Қанзанын камызып алала, эмеш өңдөйип келеле, «Бу баланын ады кем?», «А бу баланын ады кем?», «А ол оттын ары јанында отурган баланын ады кем?» — деп, турунды балдар дөөн уулап туруп, сурай бертир. Јалбышту турун казанды јулдай јарыдып ийбей а. Көрөр болгожын, Јеткер өгөөн соғумын кодоргон күн болтыр... Мындый... Же база бирден бе, уулдар? Ондолып, тен јетире болуп клеедим ошкош.

Эмди слерге нени куучындайын?.. Јок, нenen баштайын деп отурым? Ак-јарыктын үстүне көрүнип келеримде, меге ле тен тын сүүнген кижн јок болгон ошкош. Адам, энем акыр, мынызы калганчызы болзын дешкилейле, Қактанчы деп ат бергилептир. Акаларым, сыйын керексигилеген улус, база ла уул деп угала, «өлтүрип :аларыбыс бис оны» дештир. Чын ла мени буугылап јадарда, улус айрыгылап алган дежер.

Је колхоз-салкас төзөлгөн. Оны не куучындаар. Ол тушта жүктендирип жүрген тужум. Оноң—школ... Баштапкы класска эки јыл отургам. Качы доского чыгарар ла, бу не букпа деп сураар ла. Мен оозым бир ачылып, «а» деерим, ойто «у» деерим. Оноң ло тил тартылып, токтоп каларым. Балдар «је, «а-у» доского чыкты ла» дешкилеер... Уул уян эмес, экинчи де класска эки јыл отурып ийбей. Оноң ол ло кумпаткан экинчи класска үчинчи јыл үренерге турганчам, классымды, балдар јок дейле, — ме сеге — јапкылап койгон. Мен дезе үчинчиге белен көчүргилеп ийетөн туру деп ижене ле бергем. Қайдан база, аймак дөөн барып, экинчиге үрен дешкилеген. Мен көп сананбагам да, сйто баштапкы класска келеле, отурып алгам. Же мынайып турганча, төртинчиге јетпей жүрүп, кижинин сагалы кирмеелтий бербей... Же бир сананза, ол тушта сдүк-тон јок, торо кижн канайып үренер? Эртең тура школго јетире тизиредип ле браадарым. Јаткан уйларды тургузала, јадынына будымды јылыдып аларым. Оо, база бир бут јылыдар сүме бар, уулдар, билеригер бе? Эртең тура тышкары чыкпазыгар. Оноң школго јеткенче, бир эмеш тен бслип, божодып браатсагар тен јылу-у неме. А школго кирген кийинде кургап калбай...

Је бу жүрүмимде нени этледим, нени көрбөдим деер? Айла, бойым да ундып браадым. Ол ло школдон чыккалы көнүк болгом. Јазыла, јайыла кабыргам, оноң күрен күсте келип, колхозтын жүгүрик талдама де-

ген аттары үзеге жуук аксагылай бергилеген. Жаанлар мени база шылагылаган ла. «Бу не болгон? Канайып кабырган? Контра болдын?» А мен «та ла та, та ла та». А не болгон болор деп? Мен аттарды энирде оорго чыгарарым ла, эки-үч кире јакшызын чаңмадайла, буулап койорым. Оноң бирүзин минип, бирүзин минип, түниле ле чабарым. Бата-а ол чабышка мен т.. не, та не тың јилбиркегем? Бодозогор, кижии ээрдең түн-түш түшпей турганда. Ай кулагы көрүнбес караңуй. мен дезе эрженениң јалына кадалып калган, учуртып ла браадарым А кажы дөөн — бойым да билбезим. Је ол тушта кей-салкын, сыр-јелек, черткиш ошкош јенил тужым ине. Бата-а, Комсомол деп коңыр айгыр болгон, чек ле учук чылап, чөйиллип браадар ине... Је эмди андый эмезим. Јок, јок, је сырангай ла араай јортып болбозым. Айла мен ле минген мал кейтип, кәдегдей берер. А эмеш ууртап ийген кийининде деремнеле чабатаны кайда? Кижии улустың јүрегин чочыдып, ээрдин бир јанынан бир јанына келип турар ине. А ийттер... баш ла бол! Мынын бажында мениң болм Јорго јелепоннын тәнөжине согулып, божогон јокпо. Мен оның ла кийининде эмеш киреленгем...

Јок, јок, уулдар, база мен дөөн тутпагар Јетти... Је оноң жуу-чак башталган... Эйт, оны не куучындаар. Мени Алтайдан келген болзоң, снайпер бол дешкилеген. Мен ол немес деп немелеригердин тоголодыжын база бергем ле... Оноң јанып келгем Орден деп неме јалтырт, шанкырт. Јок, јок, уулдар, мен мениң јееним Элек чилеп, значоктон ала «матгерой» деп меделден бери тагынбагам. Бойымнын ла ордендерим болгон... Мени ол тушта көргөн болзогор... Чылбыран көстү кижии меге одура көрүп болбойтон.

Је јанып ла келдим... Мындый ордендерлү кижии бор-кар ишти канайып эдет. Школго физрук бол дешкилген. Оо, үредишти тың ла бергем. «Шагым марш!» Кезик балдар оң, сол јанын ондобос. Мен ологорго бир будына салам, бир будына өлөң кыстап берерим. Оңдо ондобогон кийининде... Баш бол! Јарым ла јыл иштегем. Чыгаргылап ийбей база, бойы укымал кижини... Эмди нени эдер? Миллийсеге кир дешкилетен. Бир ле јамылу болгон кижини көк албанның бойыла кайдөөн лө суклап туратан болтыр. Је ол миллийсенен мен јакшы ла неме көрбөдим. Јаңыс ла Ак-чобыдөөн јанып браадала, Каака деп өгөөннин айылына кирерге јакшы болгон. Кирип ле келерим, машина журукту газадымды сумкамнан чупчуп ла ийерим. «Көрөөр, өгөөн, дейле, газалымнын бажын сан тсмон тудуп ийерим. — Опейт ле обарийа болкалтыр. Көрзөгөр, бу машийнаның јорт көлөсөзи сан өрө јаады. Олдөөн браадым. Мендег турум Чай-чабыгарды түрген азыгар!». Орөкөн мыны уккан кийининде чаксырап, тийнектий бербей база... Је ол миллийсеге тон узак чыдашпагам. Чыгаргылап койбой..

Эмди... Куула, куула — куу тербок деген чилеп, налогобой агынт боло бердим. Бир эмеш иштеп јүргенчем, төп санаалу, толыкту уул болгон дешкиледи. Албаданар болзоң, јамынды јаандадып та айабззыс

дебейтен бе ди? Же оной качажып... тпу, көрмөсти! Ол тушта менин жааным Зырянов дейтен кызыл тумчукту, сыңар колду оңор болгон. Бир катап байала база налог экелеле, айылыма жанып болбой салала, энирде базып жүрзем, ол Зырянов учурады. «Же барып бистиг айылга кон» — дели Тилмеш неме болгон. А конбой до. Эжигиндеги кыпка төжөктөн салып ла берген. Түнде ойгонып келзем, эмеген-өбөгөн төриндеги кыпта тен чакка ла керешкилеп жат. А меге не, эмеген-өбөгөн улушта не керетим бар. Жаттым ла жаттым. Олор экү десе там ла там таадырагылай ла берди. Тен бой-бойлорун канайып жамандабайт десер? Бирүзи сен мындый дейт, бирүзи жок сен андый дейт. Бу ла тушта — көк-жарамас! — үстим орто жылу, жымжак неме калып келди. Мойныма кадала ла берт Коркуганымды, чочыганымды! Же андый да болзо, табыш чыгарбай, араайынан тудуп көрзөм, кискенин балазы эмтир. Полдөөн мергедедим ле. Кискенин балазы ойто ло калып келет. Карымды тиштейле берт. Кычыкылузын! Мен болзын... Каткымнын келип турганы да коркуш. Мен ады жарлу кычыкылу кижинем. А каткымды айтпай да отурум. Эки кижин кыйгалажып жатканда, бергендеги кижин канайып каткырат? Же мен ондо до болбодым, жастыкдөн араайынан каткыра ла бердим. Мынайып ла шыралап жаткан эдим, оной кискенин киже-баат балазы чандырымга ла кадалган эди — билбейдим, каткыга тала бертирим. Оңдонып келзем, эмеген-өгөөн тымыгылап калтыр. Эртезинде турала, ол айылдан чай да ичпедим, бүгүн кейим туткан ошкош дейле, остолобойдон келип, ажанып алдым. Же мынын кийининде менин жамым бийиктеерден болкын, чыгартырып салдым. Жайналганду ла мен бол! Макалу иштег сооро түштим... Чындап, остолобой дедим бе? Мен баштап ла бу остолобойго келгем. Госторго өркөнүн терезин табыштырганыс. Же суптан алып ла алдыбыс. Жирме беристеге шыку жойу баскан улус болзын, солун курсак болгон болзын—ажанышты тен айтпа. Оной бисле кожо келген Жугуй курсагын кенейте таштады ла, эжик дөн ло болды. Бис кайкап. Оной чыксабыс, Жугуй чеденге артылып алган, түкүринип ле туру. «Бу не болгон, Жугуй? «Ээ, уулдар — дейт, — ол супка мылчага сабанатан жалмууштын бүри түжүп калтыр, көрбөдөөр бэ?» — дейт... Эмди сананып жүрзе, ол — тпу, бу не атазы боло берт? — лагробый илис салган суп болуптыр...

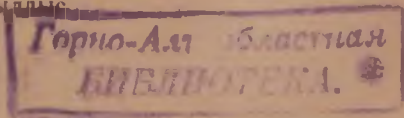
Акыр мен агынган чыккан бедим? Эйе. Ойно не болгон эдим?.. Чындап, землемер деп неме келген. Мени, иш жок кижини, ого болуш, баш аай андаарын дешкилеген. Же Тагайдын тайгазын айга шыку айлана ла бердибис. Землемер чын ла төрт сөөк, көдүртке орус болгон. Түжүнө ле төжин тудунар, түниле чеметту койдый — жөткүрүп жадар. Көөркийге тен ичим ачып турар. Же бир күн энирде ажанып ла алдыбыс. Мен жада ла түштим, аттан баалу немеге жедеже ле бердим. Оной карам бастыгала, ойгоно чарчап келдим. Көрзөм, оттын аржанында бир куп-куу неме отуры. Көстөри — жааны тен аяк кире бар — жалтырт ла этти. Алмас! Багырганымды билбей калтырым. Тен куйругуна бастыр-

ган жылан боло бертирим... Билинип келзем, одудан эки беристе кире жерде жүгүрүп браадым. Таг бозоргон кийининде келер болзом, байагы орузум жогыла. Кыйгар ла кыйгыр, бедре ле бедре. Онон нөкөрүм Түрген суунун жарадында жыраанып ортозында жадыры. Көөркий божоп калтыр... Канайдар, оны атка артала, байа ла база бу аймакка жеттим. Мени түрмелеер дешкилеп не аайлу болдылар. Же оноң карын дохтыр-сактырлар оны чын ла жүрегинде оорулу кижиге болтыр, чочыйла, жүреги жарылтыр дежерде, айрылып чыккан жокпом... Жалтырт эткен немеши шил көзи болтыр.

Мынын кийининде колхоз машина алып жаткан, шопыр бол, уул, дештилер. А меге не — шопыр да болбой а. Городко бардым ла, эбеш-убаш үрөндүм ле, машинамы алдым ла, мантатканча жандым ла. Полуторка машина ине. Бот, сеге, деремнеде менен артык, менен жакшы кижиге жок боло берт ошкош. Чын ла тоннын тончызы — элдин элчизи мен. Мынайып салып ла жүрдүм. Онон бир күн кечүни кечире мантандып браадала, суу алып жаткан Жаржайдөөн кылчас эдип калала, жолдон чыгала — ме меге — саска күп-кап түжүп калдым. Ичкери калытса — болбос, тескери калытса — болбос. Бастыра деремне келген, чыгарып болбогон. Карын сүт тартып турган комутчы эки бука ол машинага кудай болгон жок по. А канайдат, артык ол тушта оны неле чыгарар...

Же акыр, иш керегинде куучындаш жедип браат ошкош. Бу түнгөй ле түнгөбөс, туузылбас неме болор. Мен слерге жамшык болгонумды куучындабадым. А секретар болгонум кайда? А быргајир? А кладопшык? А кузнес? А комбайнер?.. Жок, жок бойсын. Онын ордына мен кижиге алганымды куучындап берейин, уулдар. Бистин жерде Каманјир деп уул бар. Менин журчым. Ол черүге баратканын менен угугар дейтен. Мен, ол чылап, кижиге аларын менен угугар деп жадым. Байагы Каманјирге мыйынкوماتтан бичик жедип ле келер, Каманјир эл-төрөөнүн айтыртып алып, жыргап ла ийер. Эртезинде талкан-курудын торбышказына сугала, эзен болзын эне Алтай, эл-төрөөн деп айдала, мыйынкوماتдөөн жүре ле берер. Онон жаан ла болзо, эки конып, ойто жанып келер. Учунда чын черүге атанар тушта айылына кем де кирбеген жок по.

Же кижиге алганымды куучындап ла жадым. Оо, элден-жоннон эш табатаны тон ло жеңил неме эмес, уулдар. Тен сөзгөрдиге айдынып ийеригер. Же черүден жанып ла келгем. Ордендер деп неме шанкырт, жалтырт дебейтим. Кыстын көзи кызылда деген чилеп, база артык не керек. Бир кара-күреп өңжүк бала ойында жүри ле. Көзимге илине ле берди, көксимге жарай ла берди. Алсоктым ла. Ады Кожончы эмтир. Той-сайды эдип ле ийдис, албаты-жон аяк-калбагын алганча келип, көчө-чачанан шөлүредип ле алды. Жыл өттү ле, үй кижиге эртендик-бүгүндик боло ло берди. Мен тен жерге тийип-тийбей жүрдүм. Бир күн андап жүрөле, жанып келзем, айылдын ичи сооп калтыр, алган үйүм жогыла, азыраган энем болзо, күнүредеге ыйлап отурды. «Бу не болгон, эне?» — де. «Чө-ө, ба-

лам — дийт, — келдимди Олөндүде пырсыдачил болуп турган таңма— Шалдан апарт. Эмди не болорыс, бала-ам, канайдарыс, бала-ам?» Менин ал-санаам карануйлай ла түшти—ортобыстан тен суу да өтпөйтөн ине. Же энемге айттым ла: «Ыйлабаар, эне, ыйлабаар. Өскөзи жок эмес». Бир ай болгон кийининде ойында мышмак сары кыс жүри. Тен боп-болчок неме. Кежегезининг жооны бу менин карым кире бар. Көзимге илинди ле, алсоктым ла. Ады Сырга эмтир. Албаты-жон аяк-калбакты алганча жуулды ла, көчө-чачаны шөлүретти ле. Бир жыл журтап ла ийдибис. Уй кижиге эртендик-бүгүндик боло ло берт. Онон база ла андап жүреле, келзем, айылдын ичи сооп ло калтыр, уй кижим жогыла ла, азыраган энем күнүреде ыйлап ла отуры. «Бу не болгон, эне?» «И-и-и, балам, келдимди Тожонтыда замастичил болуп турган таңма — Койдонор апарды — дийт. — Эмди не болорыбыс, бала-ам, канайдарыбыс, бала-ам?» «Ыйлабагар ла, эне — дедим. — Өскөзи жок эмес». База эмеш жүргенчем, качы болуп кайлык бала келген дешти. Айылына кирип, кайып ла ийдим. Эр бойымнанг эки карыш бийик, сыргак ошкош көөркий эмтир. Же онызын база неме адып ийип деп, мык шүүдим ле, алсоктым ла. Ады Илизабет Жымана эмтир. Албаты-жон үзе келбет, канчазын тойлоор дешти. Же жыл өтти ле, эртендик-бүгүндик жетти ле. Андадым ла, жандым ла. Айылдын ичи сооп ло калтыр, уй кижиге көрүнбейт ле, азыраган энем болзо, күнүреде ыйлап ла отуры. «Бу не болгон, эне?» «И-и-и, балам, сенин Сабатанды Арынурдан — тпу, таңманын ады-жолун тапай калдым — герей болгон таңма келеле, алжүрерт. Эм не болорыбыс, бала-ам, эмди канайдарыбыс, бала-ам?» «Ыйлабаар, эне» — де. — Өскөзи жок эмес» — де. А санаамда десе чын ла ай карануй тун. Бош калажырап, жүрегин алдыртып ийгенде, кижиге канайдар, житкезин тырмана бербей. Бу кайткан уй улус, бу мен бойым кайткам? Айла, эртендик-бүгүндикке жеделе ле качкылаар, а уурдап турган улуста тегине ле бор-тер кижиге жок. Машиналу учурткайлап ла келер, отурыскылап ла алгылаар. А мен десе андап ла жүрер. Оо, менин анчым коркушту кижиге ине, уулдар. Жагыс ла былтырдан бери эмеш токтогом. Алтайдын ан-кужын канчазын бүртер. Эмеш өскөй лө. Байла, аржаннан болбой, мылтыгымды таппай калгам. Адамнанг арткан алтай мылтык болгон. Жүктенип ле жүрген эдим, онон көрзөм жогыла. Та кажы, та кажы тытка жөлөгөм. Жагыс ла аткан аңыма куйук тийдирбейтен кижиге мен. Куйук ла тийген кийининде айга шыку куру жүрерим. Оо, ол андап турган туш болзо, мен бого согумымнынг терезин тартып не жобойын. Түлкүлү-тийингдү, агас-сарасту келбей мен... Фу, бу мен андашдөн көчүп отурган кижиге турум ине. Акыр «өскөзи бар эмей» деген бедим? Эйе, эмди кемди деп шүүдим ле шүүдим, санаамга бир көөркий — килт кирди ле.. Кедери койдо жаткан бала. «Ии ле — дедим. — Кызыл-күрөң жинлекти мен жибезем, курт жизин, кызыл-күрөң бойынды мен албазам, ийт алзын». Сыр чабышла жеде ле кондым. Неме болбот. Бу канайда берди? Эртезинде жеттим — база ла куру... Ойто жай айланып келди. Же канайт-

падым деер? Эңир ле кирзе, Јер-боочыга једип ле барарым. Улус уйуктай берген киреде айылдың иргезине јылып ла келерим. Күк-күүк, күк-күүк, Күзүңи, Күзүңи, чыксан, көөркий, айылдан? Күк-күүк, как-ооок, чыксан, Күзүң, айылдан?» Чыкпас. Је оноң тарбаган канчазын ичегенине туй тебинеле јатсын — чыгып келбей. Ал согуп ла ийдим. Эки-үч ле эмеген јуулды, јок, јок, бу канайып отурум, албаты-јон Арынурдан бери келген. Кожоң-комытка Ак-кобы арай ла болзо көчүп, көчкөлө-нүргө јастаган јокпо ... Је эмдиге јетире јуртаганчаас. Төрт уул, төрт кыс азырап јадыс. Оноң артык не керек? Мени ол балага не онойып нетерген деп пе? Је ол эмегеним эмдиге ле јүри. Айла јанып барзам, айылында ла отурап. А јүс он јети илеграм кижини кем көдүрип уур-дайтан? Уч јыл болды, эки кып јангы турага көчкөнибис. Эмди сананар болзобыс, ол алдындагы болчок турабыс артыктай согуп туру ошкош. Бу нениң учун деп пе? А ол јангы турага көчкөли, бистинг оду көптөбө-дис те, өспөдис те. Эмди айрылайын деп. Јангыс ла мыны Күзүңимге, орустап болзо Кузениямга, чек ле тидинип айдып болбойдым. Јүрегим барынбайт. Чек ле чак, уулдар. Деремнени бастырага јуук байлап ал-ган. Канча јылга кожо до отурган болзом, тилин кезикте эмдиге ле он-добойдым. Малтаны чапкыш деер, бычакты кескиш деер. Ийт — үреччи, такаа —кыт-кыт-кыт, кас — га-га-га. Је ончозын кижи тоолоп то јетпес. Керек дезе орус атты Муклайды адабай отурган да. Бу нениң учун дезе мениң адамның адазының адазы Куулай деп өгбөн адалар. Кожо өлөн чаап браатсас, «Ајарын, ајарын, учкуш каскышты илеле, мантай берт» — деер. Бу не дегени бе? Бу «Көр, көр тейлеген өркөни тебеле, уча берт» дегени. Је мындый кижиле кожо канайып отурат? А канайдар, байла, эптежетен ле турум. Кандый да болзо, камык балдарымның энеси. Анайда бир такып кызыл тынымды алып, арјанындөбөн алтаарга јаза-нып јүрген кижини оноң чыгара тартып келген ине. Ол ло Тагайдың тайгазына койдо јадарымда айылдан чыгып ла келзем—көк јарамас— айу туру. Мылтыгымды алдым ла, күп берип ле ийдим. Мајалай өрөкөн аай-коой јок огурып ла чыккан, үстим орто чурап ла келген. Ондонып келзем, — мен јарман јуузынан бери јүрүп, иени ле көргөн кижи, је мындый ла неме көрбөгөм, көрбөс тө болорым — Күзүңим айуны айра минеле, эки кулагын јерге јаба ныкчып алган отуры. «У-у, койон јүрек-тү көрмөс, бычагын экел — дийт. — Шукшузы кайда эди мынын-нын?»..

Јок, јок, уулдар, ол мајалай өрөкөнлө кижи ойношпойтон неме эмей. База ла ол Тагайдың тайгазы... Түжине ле јангырлаган. Түн кирген, је јааштын эмеш те сериирге турган кирези јок. Айылдың чобразы басты-ра јыртык — кижи јаткадый неме эмес. Эртезинде Күзүңим деремне-дөбөн чайлап-тустап, калаштап түшкен. Јангыскан нени эдер? Акыр, малчылардөбөн барза кайдар дедим. Олор јангы јапаш туткылап алган ошкош эди. Чыксам, адым суу олјондо мөштөр бар, олдөбөн јуре берген ошкош. Тонымды, бөрүгимди өтпөзин деп түк јаныдөбөн антарып

ла ийдим, малчыларга једип ле келдим. Олор уйуктагылап калтыр. Би-
рүзи эжикти туй јадып алтыр. Карангуйда көрзөм, черүге жүреле, бар
аткам деп туратан уул Јогорко болды. Мен эгчейеле, байагы уулды са-
барымла сайып ла ийдим. «Ары јат. Мен кирейин деп».

Јогорком багырып ла ийди: «Айу! Айу! Айу!» Бач! Уйуктап јаткан
улус от алыжа берт ошкош.

Бир ле көрзөм, јапашта кем де јогыла. Кыйгырдым, кыйгырдым,
кижи де унчукпайт. Анайдарда, уулдардын мөшкө илип койгон мылтык-
тарын јууп ла алдым. Је кандый мылтык јок деер: милийсеге јалынып
јадып, удурумга сурап алган карабин, картечтеп койгон эки оосту, бол-
чок окту кырлу. Јапашка киреле, уйуктай ла бердим. Тондордын не-
кейи бар, акары бар. Кижии кайлап јатпай.

Эртезинде таң кылайып ла келерде, јапашка байагы Јогорко јетти.
Чамчачаң, өдүк те јок, бөрүк те јок. Тиштери бош кабышпайт. Чырай-
бүдүжин кижии көрөр эмес. Ээ, ө-ө-рө-көн — дийт, — бу с-с-си-илер
бого к-качан к-келдигер? — дийт. — К-ке-че м-мајалай а-айыл-даган,
м-мени арай ла б-болзо јип к-кой-боды — дийт».

Алдында чокол ло уул болбогон эди. Мен кайкаачын болдым. Ээчи-
де Ойбой өгөөн тойтыс-майтыс келди. База ла јылагаш. «Бата-а —
дийт, — кайттын — дийт, — бу Јогорконын төжин јага тартып алган
турбайты — дийт. Алдырышпайтырын ине — дийт. Оноң түрген ле от
камыза берт.—Јүрегимди чайла да болзо, јаба базадым» — дийт. Орө-
көн сегизенге шыдарлажып та жүрген болзо, аксак-кенек те болзо, јиит
вулдардан озолой жүгүриптир. Оноң күн-эш чыккан кийининде эки је-
деен эрлер — Сарычырай ла Карачырай келдилер. Сарычырай айдар:
«Мен жүгүрип, жүгүрип, чандырларым кадалыжа берерде, арга-чагым
чыгала, канайдар, мөшкө чыктым. Отурганчам ла солуктаганча, бараан
неме јетти. Көк јарамас! Мени ээчиде чыгып ла клеет. Јүрегим барт ла
эткен. Мөштин бажына једе конгономды билбейдим. Күн чыгып келер-
де көрзөм, јанында бу кумпаткан — Карачырай эмтир. Көрмөсти тен
ийт јибес, ийнеге келбес эдип ийер күүним келди. Је түниле нени санаба-
дым деер. Көрзөөр, улустар, бу кижининг чачы кажайып калган болуп...»
Карачырай неме де айтпайт. Јаңыс ла «Бач ла бач!» — деп, отуруп
калт.

Ээ, бис ол малчылар суулу, јуулыжып ла аларыбыс, оноң таң ат-
канча ла куучын. Андаш керегинде, аттар керегинде — је кижии нени
куучындашпас? Мениң тилим јаантайын ла кычыткактып жүрер ине. Ја-
гыс ла ого эмеш канатан.

Ойбой база да тың куучынчы кижии болгон. Бийскийге јетире кой
айдаганын уккан болзогор, ичигер јарылып калар, уулдар. Ол тушта
бу мениң јееним Бойдон деп өгөөн олорло кожо кой айдаштыр. Сал-
кындунын боочызынан ла көңкөрө түшкен кийининде, Бойдон суру-чап
јок үч күн табылбай калтыр. Јок ло јок, уулдардын мойындары бош чөй-
илерге јастаган. Је оноң Бойдон көскө көрүнтир, колго тудултыр. Уул-

дар мыны арай жип ийерге турбай. Бойдон жерге жылгажактай бертир: «Тен-тен, уулдар, кызыл тыным кыйбагар. Олбөзөм өлсн үзүп берейин. Эки күн улай кой күзетейин». Же уулдар бу кире немеге быкпаган, үстүне үч күн кашамар болорын дештир. Бойдон өгөөн чыдажарым ла деген. Онон болкый жарманнын жуузын жагысканга жуук алчykkам деген бе кандый. Же бу ла болгон... Ойбой өгөөн ол түнде кейи тудала, тийнектип, жети-сегис такып тышкары барып жүрген кижн болтыр. Түн айдн болгон. Ойбой өгөөн бу ла чыкса, койлордын чеденинин өткүүлинде бир суйман кара неме жадар. Бу ла чыкса жадар. Түште андый ла неме көрүнбеген ошкош эди. Акыр бу не болбогой деп, Ойбой өгөөн чедендөн тойтындап жеттир. Келер болзо — Бойдон. Тен козырыктап, эрди бачылдап жаткан болтыр. «Мм» деп, Ойбой өгөөн мык сананган ла, тонын ушта тарткан бойынча, Бойдонды тумчалай жапазып ла алган. Эргегиле кабыргазына кадап ла ийген. Онон божодойын деп жүргенче, Бойдон калактап ла чыккан. «Моя не убибай. не убибай... моя жанбалит очестбеный бойына... Ажин абечка бери, бери...» Ойбой өгөөн ойто тыгыда гуткан. «Не убибай, не убибай, два абечка бери... дружка бујиш, дружка... нет, нет, три бери, три...» Ойбой өгөөн там таадырган: «Алтайым, кудайым... упсе абечка бери, упсе бери»... Же бу ак-жарыктын үстүнде кижн не болбос, уулдар? Нени ле көрбөй а — өлбөгөн дө, тиру де. Ол ло Ойбой өгөөн... акыраар, уулдар, бу кайда браадыгар?! Куучын деп неме жагы ла башталып жат. Ээ, аптобузаар једип келген бе? Же канайдар... Јакшы једигер, уулдар, јакшы једигер. Ичтим, јидим. Ак-кобы жүрзегер, айылыма кирип жүригер. Кактанчы ла дезегер, кажы ла кижн айдып берер. Же эзен болзын, јакшы болзын!..

Бата-а, уулдарды... Куучын жагы ла көндүгип жүрген ине. Кебезен кайда? А город жүргеним кайда? Андаганым кайда? Көзөрлөгөним кайда? Акыр, Тыс деп кижн беде? «Тус мыйманды туй соктым» — дейле, ичип отурган айагын иргедөөн таштап ийген кижн? А ал-камык кудакумушка жүргеним кайда? Э-эх! Кебезен, Кебезен... «Тубаларла тудушпа, турган өлөң уурдаба, батпак-батпак уулдар болор, баш ажыра мергедеп ийер, машинага кадалба, Маас таайыннан астыкпа». — Адам Кебезен браадарымда анайда јакыган јокпо... Э-эх!

Том-Туранын тактазын
Ток этирген таманым.
Томскийдин кыстарын
«Тонк» этирген бу бойым. Эх!

Јаш-Туранын тактазын
Јарсылдаткан таманым.
Јаш-Туранын кыстарын
«Јанк» этирген бу бойым. Эх!

Мен ол тушта аймак жаар та кандый да керек-жарагыма түшкөм. Кактанчынын куучынын коштойында столго отурала уккам. Оноң бу ла жууктарда база ла аймакта жүрөм, ол ло столовийдын куйунда Кактанчы отуры. Боро каракуль жакалу көк чекпенин кызыл сатин кур-ла курчап алтыр. Жап-жаңы түлкү бычкак бөрүктү, кызыл булгайры кату өдүктү отуры. Кайдан ол туштагы кеден плашту Кактанчы. Жаңыс ла тегин де бүдүк көстөри көгөрө тижип калтыр. Жакшылаштым ла. Мени билбейт. А кайдан танызын. Же мен айттым ла: бир шилди алып ийей-ин бе дедим. «Жок ло жок, ары кедерет — дийт. — Бойум канзалу-эштү улустан аярынып жүрүм — дийт. — От ло тийзе, камыла бергедийим» — дийт.

«А бу не болгон? Көзигер кайткан?» — дедим. Кактанчы куучын-дай ла берди.

— Ээ, уул, оноң бери юн жыл кире өй өткөн болор. Ол ло Тагайдын тайгазына күскиде тийиндеп жүрөм, одуумга бир кижичи келт. Куушпак чырайлу, ак кабакту, узу-ун, коркок кижичи. Маңдайында мендү болтыр. Же канзадан азыжып ла ийдис. «Бу слер не кижичи болердеер?» — деп, сурадым. Сөөгим төөлөс — дийт, — адым Көктөнчи — дийт, — туку Ка-дын ичининг кижизини мен — деди. — Бу слер кем болердеер?» Же мен айттым ла. «Сөөгим тодош, адым Кактанчы». Мыны ла уккан кийинин-де байагы кижини көрөм, чала туткуланып отуры ошкош. Тен жүзи кы-зарып, тен тамырлары кырлайып... Оноң сөс тө айтпады, атана берт. Же ол ло болды... Бата-а, уул, уул азыраган кижичи үч-санабаган төрөөн жүр, түжебеген алтай көрөр дежетен — чын эмтир. Менин жаан уулым городко үренип жүреле, кижичи экелген. Келининг жери туку Кадын ичинде эмтир. Же кайда да болзо, керек пе, жеде бербей. Кудага үчү барып кел-дис: мен, Шүткер таайым, ойндо жегем. Жол-жоругу кату, кызыны да жер болтыр. Же једип ле бардыбыс... Куданын айылына кирдибис ле. Јүрек деп неме көксиме бадышпайт ошкош. Же чөмчөйө отура ла түштим, бө-рүгимди уштыла, бажымды сыймай ла соктым. «Јаан сөстө јажыт јок, улу сөстө ујат јок. Ууры эткен улус эдибис». «А бу нени уурдаганыгар? Ак малым болзо, кажаганда ончо туру, алкы-јөөжөм болзо, айылымда бүдүн јады.» — «Кара башту бала уурдаганыбыс. Јаман сананбаганы-быс — балага бала кошсын, малга мал кошсын деп, апарганыбыс. Ти-либис — куда, тизебис — күйү». Куда тыс унчукпады да, суна берген чөсчөйди алтын колына тутпат та, ар-јалынга јандабат та. Айдарда, кожондоп ийдим. «Кејим-токум јайылган адын берген кудагај, кејегези курлаада балазын берген кудагај. Токум-кејим јайылган адын берген кудагај, төгус айры шанкылу балазын берген кудагај». «Кожондоп отурганчам, кенете көзиме неме «кыч» ла этти. «И-и, меге Кактанчы деп, өчөгөн таңма сен бе?!» — деген кыйгы чыкты. Ол Тагайдын тай-газында одуумга келген куушпак жүстү, узун коркок кижичи санаамга

килт ле кирди. Айла мен ол менди канайып ундыган болбойым. Канайдар, кудамнын алдына јада түштим. «Оо, өрбөң, ада-энемнин берген ады Кактанчы эди. Кудай, калак, артык ат менде жок, жок». Же мыны ла уккан кийининде кудам чөөчөйимди ала ла койды, түбине жетире ууртап ийди... Же оноң үч күн чек ле божотподы. Күндүлөп турганын не деер. Бойы сыр кожондо: «Олөң чайла өлөң чай өткүрө кайнап калбазын, өскөнөң келген бу куда өчөп айдып барбазын—деер. — Сойлон чайла сойлон чай сооло кайнап калбазын, солумнаң келген бу куда шоктоп айдып барбазын». Кожонгы эмдиге ле кулагымда шуулаганча... Ондый куданы бу жүрүмимде көрбөгөм. Эмди мынаң ары кар түшкен кийининде экү андаар болдыс. Айла ол жер андык алтай болтыр... Же, уул, эмди үч күннең тойго келип жи...

Мен ол тойдо болгом, же ол керегинде куучын башка болгой...

Бистинг айылга кирип барыгар...

- Жыжынба, уул, жыжынба. Сен меге көрө, тен мечик инең, уул, мечик. Экчеп ийерим, уул, тен экчеп ийерим.
- А сен көп жаан жыдыба. Бу кувалда тийген кийининде таң атканча ыктап каларың. Билотур!
- Та ла та. Эдийер болорың. Кемдийи озо тийбегей.
- Койон чылап бажынды бойың тузакка сукпа, уул, сукпа!
- Ийдиме тийбе, тийбе!
- Сениң байа бойынча суранып отурган немең не, не?!
- Берийейин бе?! Ых!
- Акырзаар, көрзөбөр, улустар! Бу экү отурала, канайдыжа берт?!
- Той-сай болжат деп, албаты-јон отуры деп, кемзингилебес кайткан?
- Токтоор ло, балдар, токтоор. Жеткер жер алдында. Табыш-чууган ла чыгарбагар. Баш ла болзын...
- Пуф, бу эки жедеен уулдардың кадыттар чылап, челдешкилеп отурган бүдүштерин. Чыга коноло, чыт-мыт берижип ийетен.
- Кемди кем — көрөк пө, көрөк пө?!
- Көрбөй а. Чык тышкары, чык!
- Мен сени кижин деп бодогом. Ийт эмтиринг, ийт!..

* * *

.. Акыр, акыр, ол жыду Коргонын айылы кайда эди? Бу Солодой эш ошкош. Эйе. Оноң Кару эш болор. Тонг ыраак эмес эмтир. Көрзөбөр оны. Кирип ле барган бойынча, жүзи-оозын ырта чаап ийерим. Адаң тен. Тийижер неме таппай жүрген ине. Ойношпо, ойношпо! Мындадан

бери суранган. Көрбөсти көргүзерим... Той-токтогун берерим, тон-өдүгүн жыртарым... Колун тудар неме жок болор деп бодогон болор... Көргөйс, көргөйс... — деп, Шалја өкпөзи көксине бадышпай, оромло калбан-телбен жүгүрө базып браатты. — Берерим мен ого, берерим. Менен нени сурап турган? Ии, жакшы иш тушта кижини эки күн чачып ийеле, аракыдаар. Мен десе онын учун өлө-тала жер сүрөт. Ии, тракторды арчыбас, сүркүштебес, мени сакыыр. Бир сөс айттым ба мен ого? Белен жалчы тапкан эмтир. Азыдан бери базынган... Канча каттап өркөгө салган чактымды уурдаган... Жараткан суудөөн ийде салган... «Бистийи» ле «качкын» жуулажарда жаагымды тон бокло жара соккон... Школго кийетен сок жагыс жаргак тонымды жырткан... Кеген жок укмал тагма... Ии, туразы бу туру. Чеденин де жазап албас — эки ле шерже. Одыны да жок. Айла тракторлу дийт оны. Тпүк!

Шалја Коргонын болчок туразынын кайыш туткалу эжигин ача тартты. Эркинди сүспеске үч бүктелип, кире конды. Мынаар «сылт», анаар «сылт» — Корго жок.

— Корго кайда?

— Та келбеди ле — деп, агаш орынды чыкырадып, Коргонын энези өңдөйип келди. — Бу үч түннин аразында Коргоны кайдарга?

— Керек. Кайда дийдим?

— А кайдан көрөйс. Бойдон кижини той-жыргал болуп жаткан жерде не. Ээ, бу сен Шалја турун ине — деп, эмеген жабынып алган эски тонын кийеле, аяксалгыш жаар басты. Бөрүгүн ле бычкак өдүгүн ол уштыбаган болгон. — Энен жакшы жүрү бе, Шалја?

— Жакшы. Корго кайда деерде?

— Бу, бу айттым ине. Отур чай ич.

— Жок. Коргоны табадым.

— Бу кайдарга турган мыны?

— Керек.

— Чай ич. Бистин айылга кирбегенин жылдан ажа берген эмес пе? Уруп берген аякты тудар жаңду.

Шалја аякты алала, полго отура түшти. Алдындагы ээлип калган буттарлу самтар час печкени антара тееп ийер күүни келди.

— Балдарын кандый жүрү, Шалја?

— Жакшы.

— Жааны «керектү» беди, айса «кыгырак» па?

— Кыс... жок уул.

Шалја чайды јудуп ийди. Суузап калтыр. Аякты Коргонын энезине берердин кажы жанында Шалјага аяктын сорбузы кайда да көргөн неме ошкош билдирди. Акыр, акыр, мындай сорбулу аякты ол кайда көргөн эди? Чы-ын! Ол ло аяк бу эмей а...

— Кажы база ураар.

— Ич ле, Шалја, ич ле. Чай кө-өп. Корго до келзе једер.

Чын, чын, ол ло аяк эмтир. Оо, онон бери он жыл өдүп калган

болбой. Ол Шалјанын Карганалу тайгага кузуктап жүрген тужы ине. Жол билбес кижн болзын, чыг эдип калган мөш болзын — Шалја асқан. Эки күн кузук, кызылгат јип жүрген. Онон бу отурган Коргонын энезинин турлузына учураган. Эжикке энмектеп јеткен... Онон бу ла аяк... Толтура сүт... Акыр, Коргонын энезинин ады кем эди? Та... Је бу ла эмеген...

— Мен деп кижн былтыр-быжыл чала аядап жүрүм. Эжигиске та не, та не табылган — салгадап ла божобойдым. Бистен ырабас та кайткан, та кайткан? Башкүн праблен алдырткан. Праблен деп кижн јажыгар јетпеген, иштегер дийт. Та канайдар, та канайдар — билбей отурым. Сенин энеди база алдырткан турбайты. Је чын ла јажыбыс јетпеген улус ийнебис бис. Јаңыс ла катунын ойинде ишке-тошко артап, кенеп калганыбыс та канайдар. Сенин энеди мийнум турдагды иште деерде, көрзөм, өрөкөннин көкси бөктөлип, айдынып болбой турбайты. А онойдо до бербей а. Не аайлу иштеген кижн эди. Је нени этпеген, канайып иштебеген? Сананар болзо тен... Колхоз энег ле ошкош немелердин шылтузында колхоз болгон эмей. Эмди карыыр јөбинде мынайтылап турганда. Кижн найланып турган эмес, болбодымда отурбай... Энег ачу таңкы тартып туру эмеш пе?

— Јок.

Шалја ары-бери ајыктаза, ол ло кедери турлуда туратан агаш орын, камык көчүштерге шалтырап калган аяксалгыш, ол ло сркөнин терезин керий тартышка ойдыкталып калган каптырга кайырчак. Көзнөктин үстүнде рамдап койгон картышка. Чындап, ол картышкада Корго ло Шалја јок по...

— Мен јаңы ла Элексей эштен келгем. Сен, туујырап браатканчам, келдин. Элексей тойдын ойынында ошкош. Уйи көктөнип ле отуры. Мен олдөөн Элексейдин уулына болуп, барып турган инем. Онызы бир јашту. Кижн кирип ле келгежин, торт эки колын талбып туруп, «талкан, көчөни» сого берер. Онон кижини сабарынан јединеле, тышкары ла чыгак деер.

Ол картышка... Москва болгон, Казанский вокзал болгон... Бир јес кара неме базып жүрген. Шалја онон сөс сураарга узак тидинип болбой турала, је не болзо болгой дейле, онын јанына базып келген. «Ты откуда» «Из Алтая» «Я тоже из Алтая». «Ты не с Горного Алтая?»... Мынан ары сурак районго јеткен, онон деремнеге. Көрөр болзо, ол јес кара уул Корго болгон! Шалја анайып бир јаңыс качан, качан сүүнди эмеш пе! Ол тушта Шалја ла Коргоны је нени куучындашпады деер!.. Онон Москва ла тенигилеген. «Баку» деп ресторанга да киргилеп ийгилеген... Туку түн ортозында ойто вокзал јаар јаңгылап клееткилеген. Оромды кечкилеп јадарда, олардын үсти орто легкой машина учуртканча јеткен. Тормозторы чыкырап, чыңгырып ийген. Шалја тротуарга чыгара калып келген. Онон кайа көрзө, Корго машинанын алдына кирип калган брааткан. Шалја бастыра бойы јымырт

Иришев Эжер — иштин баатыры.

эдип, айы-бажы жок багырып ийген. Көстөрине Коргонын энези жап-жарт көрүнө берген.., же машина токтогон кийининде Корго онын алдынан бойы туруп келген. Көрөр болзо, машина тошту жолго тормозы тутпай, жангылайла, Коргоны алдына сугала, бир эмеш жерге ийдип апарган болтыр...

— Бу мениң Коргом кыймыктабас та кайткан, та кайткан? Мен ого та канчазын чай азатан кижн болбогойым. Эмди камалгазы чыгып брааткан меге кижн иженер бе? Бир ле күн бойы колго түжүп калып айабас... Былтыр «је, эне, экеледим ле» деген. Ээчиде «Түкүнеер төмөпи кыпчактардан ууры-сык эдерге јат» деп, «дийт» деп неме угулып ла келген. Мен деп кижн санаам јарый түжеле, аракы-чегенди шааганымды билбей калтырым. Көктинг суузы јайгыда база кайда барзын. Сениң де энең бир четпертти азып бербайтты. Је оноң Корго «ойто токтоп калдым, эне» — деп, келбейт пе. «Аларга турган балам акту бойымды ойто јектей берт» — дебейтен беде. Бата-а, ачузын, коронин! Уйадын, уйадын! Корго дезе бого тен чимбеген де. Карын сүүнип туру, нөкөрлөриле кожо мениң јууган аракымды ичип, эки күн кире јыргап ийбайтты... Бу өткөн кышта айылына бир сары мышмак бала ээчидип келген. Мениң јүрегим бартла эдип калган. Је оноң көрзө, ол бала мениң Шибеликте јаткан сыйнымнын кызы болтыр. Мени көрөтөм деп келген бала эмтир... Эмди бош ло чөкөдим. Корго сеге нени, нени айтпайт па, Шалја? Бу сен оны кыймыктан-эш деп айтсан. Бу канай ойиннең өдүп браадын, черүнен-эштең келгениң удап калды дезен. Јиит кижн та не онойып үрей јанданат болбогой. Эмди тен той-јыргалду, айылчы-мөлчилү јерлер дөөн базарга да уйатту боло берет. Туштаган ла кижн «Бу уулыгар эмдиге канайткан» ла дешкилеер. Нени айдарым мен ологго? Тен магазиндап та барар эмес кижн... Отурзан, Шалја, бу кайда браадын?

— Јок, јүредим. Слер эртен бистинг айылга кирип ийигер. Энемге акам городтоң јалбракту танкы экелген ошкош эди...

Кыстар, көстөригер кара, чачтарыгар кара...

Табыл көстөрин ачала, көзнөктөң тийген јарыкка кылбыга берди. «Бата-а, бу не уйукташ?! Талтүш једип калган болбой» — дейле, јуурканын ача согуп, өңдөс этти. Је оноң ондонып келеле, ойто јада берди. Чындап, јаскы иш божоп калган эмес беде? Бүгүн түжүнө де көпсө, кем јок. Табылдар кече түнде үч часта жангылап келген. Сары-кобыда дагы Обылдын турлузынын алдындагы кыраны божодо үрендегилел алгылабай көркуш болгылаган.

Эмди кандый жакшы, сананарга тең жеңил, амыр. Эртең тура сары таң-ла кожо ойгонбос. Оноң чайлаган ба жок — кузницага келип, аш тартан кайырчактуу абрага отуруп, сззк-бууры тондоло-тондоло кыра-жаар бараатпас. А кырага жеткен кийинде солидолго уймала, уймала, чачамдыгып, сеелке сүркүштеер керек. Сынык-бычыгын жазаар керек. Оноң күн өксөтөлкөтө лө трактыр кыймыктап ийер. Ол бир көндүккөн кийинде тун ортозы болбогончо токтоор жаңы жок. Жаңыс ла бир та-кып обедтеп турар. Оноң эңирде таңкы тартым чайлаш болор. Ар-кан өйдө трактыр баркыраган, күзүреген барып ла жадар, барып ла жадар. А тоозын деп неме удур шууруп, чын ла тумчалаарга турар. Ол тоозыннаг көс кызара антарылып, борпойо тижип, бакпыр ажырмак-тып, көгүс какшап калар. Баш төңүрөп, айланып браадар. А тондолыш-ка бел чыдашпай, сына бергедий турар. Жарым айдын туркунына эт-кен неме бу ла бу, бу ла бу. Кижини калажырай берер ине...

А эмди... эмди тен макалунаг эмеш артык — өлсөң ижине жетир-бош Атка минип алып, агаш-таштын ортозыла жортып жүр. Эңиргер-түш тилин чупчылганча мечик сок, оноң таң атканча клубга ойно. Уда-бас малчынын байрамы болор. Баштап деремнеде, ойнодо аймакта. Ол жыргал жетпезе, өскө журттардын байрамын көр. Жүрүм чын ла саң башка болор. Жаңыс ла бир эки-үч күннен иштеген сеелкени жунуп, сүркүш-теп, механикке табаштырар керек. Оноң деремнени айландыра поско-тыйын чеден гудужып ийер... Чындап, жол ижи база бар туру ине. Же оны иш деер бе, ойын-жыргал эмей. Э-э, а кой кайчылаш кайда?.. Канайдар кайчылаар ла...

— Табыл, ойгоноп келдин бе? — деп, эжикте кыптаг энези унчук-ты. Ол печкенин оозында таңкылап отурган ошкош. Табылга онын буурайып жүргөн чичке тулуғы, коркойгон бели ле кара жикпезинин үл-гүрөп калган эдеги көрүнөт.

— Эйе.

— Тур, Табыл. Мен сеге жымыртка каарып койгом.

«Турбай да а. Бүгүн деремнеле эмеш телчип ийер керек. Улус-эш көрөр... Ак чамча кийер. Оноң чичке бутту көк штанды. А салдат жала-топкты энем кремдеп койгон болор».

Табыл кийинеле, тышкары чыкты. Почто жаар көрди. Кандый жакшы. бир күн өдүп калган, айса болзо письмо келген...

Күн чын ла талтүш эмитир. Тозынду кургак ором ээн. Жаңыс ла Жал-бадай эмеген магазиненг калаш садып алган, кара сумкалу жайбан-дап браатты. Анда-мында ыштар буруксыйт. Кей кычкыл: улус өтөктө-рин өртсигилеп жат. Тодор эштин огородында картошко отургускан үч пе та канча кижини күкпендейт. Гараж жаар табыш-эш билдирбейт. Ком-доштын электростанциясы да күркүребейт. Уулдар тургалак. Эмди база кандый иш келзин...

Шерје чедендердин ортозынаг Байзын өгөөн абралу калырап чык-ты. «Чой кара» дейтен калтар беени комыттап алтыр. Кече түнде Табыл

оның абразыла келген. Байзың өбөөн Ак-Айрыдагы шержелерине брааткан болбайсын. Јаны тура тудунар деп турган кижиниң ижи баштан ажыра эмей. А Табылда эдер иш јок. Ол былтыр эки кып тураны колдон чыгара јазап алган. Эмди јангыс ла сенек коштооры арткан. Је сенекти кайдар оны. Ол кажаган ошкош көндөй, эки кыпка да сугар неме јок.

Табыл чедениң төлөгжине илип койгон чаңкыр час колјунушка келип, јунуна берди. Јунунарга чын ла кинчек! Суу деп немениң ачузын не деер? Чек ле јиколон ошкош. Салкынга, тозынга кезилип, корчоктып калган јүсти, мойынды торт ло өртөй берер. Је канайдар, јунунар ла...

— Ме, уул, Табыл, газедин! — деп, кенете почтальон үй кижиниң үни шаң этти.

Табыл јүзи сабынду да болзо, каалга јаар болды. Айса болзо письмо...

— Ме. Бүгүңги газедин «Алтай Чолмон». Журналын «Старшыйна, сержант».

Оноң почтальон үй кижиниң картошко отургузышка карбайып калган колдоры березен сумканын кичинек кыбы јаар болды. Ондо письмолор... Айдарда...

Үй кижі Табылга чын ла письмо берди. Письмо кыстан... Ол кыстан... Городтоң...

— Калак, Табыл, той-јыргал болорго турган болбозын. Кижини...

Табыл сәкпөөрип, кирнестеге јүгүре базып келеле, отурып, конверттег көк өңдү тилбек чаазын чыгарды.

«Јакшы ба, Табыл!

Мен сениң письмолорыңа каруу бербегем. Јаманым ташта. Сен эмди меге база бичибе. Бир тушташсабыс, ончозын јартап берерим...»

Кыс нени бичигенин Табыл өңдөбөдү. Ойто кычырды. Кычырар болзо чын: «јаманым ташта Эмди меге база бичибе»...

Ойто ло кычырды. Оноң письмону конвертите катай уужай тудала, јырта-јырта тартып ийди. Кирнестениң алды дөөн таштап ийерге јүреле, карманына сугуп алды.

— М-м, анайып... — деп, Табыл бастыра јуурыла берди. — М-м... Тайайын, тапшыйын... Мен, мен...

Табыл тура јүгүрди. Шыркалай аттыртып ийген ийттий, кангылап, кангылап, јагыс јерге айлана согуп, ийиктеле берер күүни келди.

Кийининде эжик чыкырады.

— Табыл, јымыртка сооп браат.

— Је-је, эмди ле.

Эжик јабыла берди.

Эх, база ла... Ойто ло... Санаага ла јараган кыстар мындый. Чын да олор Табыл јаар не көрзин? Кызыл-марал чырайларлу, чоң-чоң уулар јок эмес. А Табыл? Ол тен чын ла өң-јүс јок сап ла сары неме не. Кожөңдойын дезе үн јок, бијелейин дезе билбес. Оноң болгой эки-

Үч сөс колбоп болалбай турганда. Кейи кемжүлү неме чнлеп, тунзүйип ле калган отурар. Же мындый кижини кандый кыс керексиир? Ол кемге жараар? Байла, улустын сартты болгон туру... Черүге жүреле, бир кыс-ла бичишкен. Ол кысты Табыл билбес болгон, адресин уулдар берген. Онон жанар жыл база ла мындый письмо келген. «Же Табыл, эзен-амыр, суу-кадык жүрүп, эне-Алтайынта жанып кел. Мен кижнге браадым. Ырыс күүнзе меге, Табыл. Жаман сананба...» Онон былтыр жаста боочы ажыра Кара-четтен база бир бала учураган. Эмеш изип калган оос ачылып, ол көөркийге бир-эки сөс айткан. Түн ортозына жетире јединижип алып, базыш та болгон. Суунын жарадына келип, отурыш та болгон. Же артуучында жазап угужып келзе, кыс тодош объектү болуп калган... А эмди...

Эжик ойто ло чыкырт этти.

— Табыл, жымыртка сооп браат деезде.

Табыл өрө турды. Турага киреле, тегерик жабыс столго отурып, жымыртканы јиичен болды.

Табылдын энези чырыш кирип жүрген чөйбөк жүзи санааркап калган байагы ла печкенин оозында отурды. Ол көмөлөккө эки сабат суу јылыдып койтыр. Байла, Табылдын јаскы ишке кийген, бастыра солндол, сарју болуп, кирге-торго килтирер калган кийимин јунарга јазанган. А јунатан неме бир кучак: ич кийим, эки чамча, эки штан, кулакту бөрүк, купайка, ойнодо вата штан, комбинзон... Кайран эне.. Канчанын оны јышлактадар? А ол кыс дезе... Јок, јок, эртен ле автобуска отурып, город түжер. Айдар...

— Табыл бу сен не ажанып болбой отурын? Иштеп жүрген кижн ажанбаза не болот?

— А? Јок, јок.

— Пейтке кече түнде Арынурдан кижн экелтир. Экелген кижизин тен өңжүк, сүрлү көөркий эмтир. А тойды эмди этпезе, качан эдер?

— М-м, Петке бе?..

— Эйе. Энези тен сүүнип, билинип-билинбей отуры. Байа киржүргем. Тойы эмди келер одыкта дежет. Пейтке бойы Салјанын койчыларын керип бартыр. Тем темдеп...

Табылдын энезинин куучыны тегиндү эмес эмей. Ол «кижи ал, балам, сакуп, буурым бош ло түгенди»—деп, чике айдынып болбой отурган ине. Эмди ол той-јыргалду, эмезе койу көчө-эш асқан айылдарга жүрбес боло берген. «Сабырт ла этсе улус, кижини балагарды не айыл-јуртту этпейдигер деп челдеер... Айла, чын да уятту неме: черүге болзо, барып келген, туразын болзо, тудуп алган» — деп, ол каа-јаа комудап отурар.

Табыл туруп, төриндеги кыпка келди.

— Табыл бүгүн нени эдерге?

— Јок. Бажым оорыйт. Уйкум јетпеген ошкош.

Табыл уштынбай да орынга јадып алды.

...Ол кыс кырутып калган чеденге јөлөнип алган, ары көрүп турган. Қарыдый јоон көб-кара кејеге ак арчуулдан чыгып, кыстын коо чичке

белиле тыйрыйып, төмөн түшкен. Ак мыймалардын конычтарынаг өрөгү тыдынган тулку жодолор көрүнгөн.

Табыл узак турган. Оног ол кыска жууктай базып келген.

— Былар, слер кайда браадыгар?

— Корболудөөн

— Э-э, мен база олдөөн — дейле, кыс Табыл жаар бурылып келген.

Табыл ол кыстыг кара сур, чын ла чолмон көстөрине учурап, алаатый берген. Кыстыг тегерик чырайы соокко кызара жалбырап турган.

— Мен... мен... жестем эштөөн брааткам.

— Айса, карын кожо баратан эмтирис — дейле, кыс ойто ары көрүп туруп алган.

Табыл ого айдар неме таппай турган. Кенейте кандый да тату жылу сыс онын көксине урулып келген. Көстөрине ненин де учун жыраалардын ортозыла эдип-эдип, энезин бедреп жүрген эликтиг чаабы көрүнгөн.

— Кече Жаңы жыл өткөн. Корболудөөн машина барарын сагыбагар да — деп, кыс Табылдын унчукпазын кайкаган болбой, күлүмзиренип айткан.

— Жойу базадыгар ба?

— Баспай а.

Олор кайаа тонгон көзнөктөрдиг алдыла, агара буулаган ыштарга бүркедип койгон оромло ээчижип алып баскылап ийген. Табыл кыстыг чамаданын тудунып алала, кыстан үч алтам кире озо брааткан.

Деремненин шерже чедени божоп, олор экү элбек өзөккө чыгара баскылап келген. Бу чын ла чөлдий телкем, чын ла жайым өзөк болгон.

А эбиреде курчу сындар чын ла бийик, кажу, чын ла шайрак болгон. Олор десе мында экүден ле экү, жагыскан.

Кадын суудан олорго удур ачу жыбар сооккон.

— Былар, слер жүзигерди көрүп браадыгар. Ужүткенигерди билбей калдыгар.

— Слер база көрүп браадыгар.

Айландыра кар ла кар. Ап-ару кар. Телефоннын жергелей барган төнгөштөри ак кыру, эмиктери ак кыру. Олордын алдында бир де ис жок ак жол. Жолдын учы өзөктиг ол жанын кууй турган, ак ынаар тууларда жылыып калган. Ын-шын. Жагыс ла кар чыкыраган.

Арт бажынан кулактанып, кып-кызыл күн көрүнгөн. Быркыруун кыру чедиргентип, айланыжа берген. Кар чагылып, мызылдап чыккан. Оног Кадын суунын жайкынынын буулаган куу тыныжы күннинг чогына солоңылана берген. Ол солоңыны өткүре туулар жиргилжинденип, жүс абызын өңдөри колыныжып, бийиктегилеп, жабызагылап, чап-чаңкыр тегери өрө чиренгилеп турган. Олор экүден ле экү ол албыраган туулар жаар бу чөлдий элбек өзөктиг ичиле, бу апагаш ис жок жолло, бу чап-чаңкыр тегеринин алдыла баскылап брааткылаган. Коштой брааткылаган... Керек беги жолдын узуну, керек беги ачу жыбар, керек беги чамаданын ууры.. Олор ырыстап брааткан улус.

Күн талтүштөгү кыйып жүрөрдө, олор туулардын эдегине жеткен. Оноң ак кыруга тутурган коо четтердин, байбак чибилердин, кар бөрүктү төңөштөрдүн ортозыла чарыпталган жолло боочыга чыгып келгендер. Айры-тейри салааланган ээн, тымык сындарды, чаңкырайган аркаларды аяктагылап, амырап отургандар. Бу тушта Табыл кыстың жымжак кызылзымак колдорун алып, оны тыныжыла, көксине толуп калган изү сызыла жылыдып берген...

...—Тфу, мынызы ойто ло јудунып алган болбайдар? — деп, таска суу уруп аларга келген Табылдын энези эжикте кыпта унчукты.

Табыл угар болзо, сельпонуң јаны јаартында уй мөбүрөгөнчиледи. Оноң јазап укса, кожонг эмтир.

Какпак ташта кара тал
Кемге жабылак болотон?
Карый берген бу бойым
Кемге үүре болотон?

Кожон Табылдын таайының. Јаскы иш божоордо, ол кедертине ичи энчикпей, түжүп ийген болбайсын.

Удабады, Табыл эштин каалгазына абра калтылап келип токтоды.

...Оноң ары олор экүнің јолы Қалынды јакалай капчал јикле барган. Канча боомдор айланган, канча корум-кайалар...

—Јарымка, бери чык!

Табылдын энези атпас эдип тышкары чыкты.

...Олор ташту јараттан эңчейип, Кадынның корон соокторго тонбой, кайнап јаткан иримдерин карагылап брааткылаган.

Учында кыс арыјла, төңөшкө отура түшкен. Табыл дезе...

Эжик калт ачылып, Табылдын таайы ого-бого согулган, кирип келди. Ол чечилип калган сары курының учыла полды јалмай согуп, төрдөгү кыпка јетти.

—О-о, јеенимди, согононың бажынды сок јангыс јеенимди — деп, ол орында јаткан Табылды кучактап алды. — Таайың јыргап баштай берди... Баштай берди. Бу тус алала, кедери чыгарга јатсам, Коко учураган. «Таай, айылыма кирчыгаар» — дебейтен беде. База ла јеенимине бойымның. Је акыр. Јаскы иш божоды ба, Табыл?

—Эйе.

—Бот, бот, јакшы. Эмди јыргаар керек. Ичке кирген кижи бар болзо, кинчектенбей, ары бир ле аай той эдип ийер керек. Таайың ирикти јазап койгон. Сениң тойынды мен эдерим, мен башкарарым... Таайың тен, тен... Эй, Јарымка, ол экелген койдын будын јеенимге түлүп бер!

—Је-је. Отурып, чайлагар.

—А чайлабай да а. Акыр, акыр, ол, ол кайырчактың ары јанында мениң энчилү күкпек шилим толтура болбой? Қа, Јарымка, экел — дейле, Табылдын таайы эжикте кып јаар болды.

— Бот, бот, жеендерим мындый болбогон до. Жарымка, сары-чоокыр койын төрөп салт. Икире. Экилези кучалар.

— И, экилези кучалар ба? Ол көөркий жаантайын икирелейтен эмей. А кара башту кой кандый?

— А ол тен кыш төрөгөн неме... Кой баштаар. Токшыны коркыш. Мен ого коңко буулайдым ба.

Табылдын таайы жетенге једип брааткан. Је ол эмди де катан, жеңилайак кижн. Оны јинт чагында ады чыккан эмдикчи, күрешчи болгон дешкилеер. Је эмди де мен сени дезе, болор-болбос уулдардын сабалганын берип ийер. Кезикте «мен ырымду, томду кижн» — деп, жарлыктап та отурза күүни. Бу калганчы жылдарда аракы ичечн боло берген. Уч ле күн кире ксктинг суузын амзабаза, кирер јерин таппай барар. Керек дезе уулынын ойногылаган балдарына да кыртыштанып отурар: «Бу баш-аай јок кайткан балдар? Бу не тал-габыш?..» А калангы тушта көрзө, бойы балдарла кожо бала болуп калган турар.

— Табыл, кел тукуранын.

— Јок, јок, таай, мен чөөчсй-эш амзаар эмезим.

— Канайдат? Јыргаар керек. Јаскы иш божогон.

Табыл эжиктеги кыпка келди. Тукуранын амзайла, таайына берди.

— Бот, бот, менин јажымды ал жееним. Ак буурыл бажымды ал, алтын-сары тижимди ал. Мен өбөкөмнинг јажын јажазам, эмди де јirme жыл јүрерим. Бистинг ооду отко-сууга алдыртпас улус инеес. Бу ла отурган сенинг энег ле менинг ајабыс Јыраачы деп кижн болгон. Онын адазы Акар, Акардын адазы, Тас-Кејим, Тас-Кејимнинг адазы Ак-Күн. Бот, бот, ол ло атту-чуулу кезер Ак-Күн. Жарымка, тукуранын. Ак-Күннинг үйин Алтын-Сырга дежер. Баш ла болзын, ол јаан энебиске! Алтай үсти алтан каан, јердинг үсти јетен каан, је ол энебистен сүрлү келин табыл-бас болтыр. Эки качар — кызыл-марал, эки көстөр — айанг көлдөр; түндий кара эки тулун коо сынына тискиндий артылган. Жарымка, уурта деерде.

— Јок, јок, бойыгар ла ууртагар. — Је-је. Ак-Күн ле Алтын-Сырга јангы чадыр айыл јөөгөн, түндүктен јажыл кайын чыгарган, ортозында јиги јок, эптү-јөптү јуртагылап јаттыр. Эй, уул, Табыл, угарын ба? Токтозом, эм токтоорым. Мынан ары көндүккен кийининде токтоор салым јок.

— Айдыгар ла, таай, айдыгар ла — деп, Табыл унчукты. Ол бу куучынды көп такып уккан да бслзо, эмди база угар күүни келди. — Монгол баатыр таш јүректү Кан-Богодой тоолоп јетпес кал черүлү эне-Алтайга кирип келтир. Эрјененинг јакшызы јал јастанып јыгылган, эрлердинг јакшызы јен јастанып јыгылган. Ы-ы — деп, кенетийин Табылдын таайы кызыл јес кирлү мойны салактап, кайчылап койгон ак бажын јайкай берди. Ол чала эзирип јүрген ошкош. — Ы-ы, көрмөстү Кан-Богодой албатыны кулга бодоп, ак быйанды каланга бодоп, камчыбыла орой тартып, үлдүбиле кыра бүртип, Алтай ичин тоной бертир... Табыл,

тукурунын — тут... Сологыдый жараш келин бары Кан-Богодойго угулып келтир. Мыны уккан Кан-Богодой түмен черүзине жакару бертир. «Ол келин тургуза эки колыма тудулзын, эки көзиме көрүнзин. Алтай ичин торгулта ачу-корон кыйгы салыгар. Ажу-кечү јерлерге алтын судур бичик бичигер. Жаражай келин јаан изү айдын толунунда тогус канатту кереге айылымнын эжиги алдында јайа салган ак ширдекке једип келзин. Ол келбегенче Кан-Богодой элин-јонын кырып јадар, эне-Алтайын өртөп јадар...» Јок, јок, уул, Табыл, бу чын болгон, уул, чын. Тең чын ине, уул... Је Ак-Күн ле Алтын-Сыргага жакару угулып келтир. Канайдар, эр өлбөскө мөңкү бе, ат өлбөскө алтын ба? Јаан изү айдын толунунда Кан-Богодойдын тогус канатту кереге айылынын эжиги алдында јайа салган ак ширдекке Алтын-Сырга једип келтир. Ка, Јарымка, чай ур, бакпырым кургап калт... Бот, эмди... Кан-Богодой монгол баатыр Алтын-Сырганы көргөн јерде кыймыктап та болбой тура калтыр. Је арт-учында оңдонып келип, Алтын-Сырга келинди эки колдон бектей туттыр. «Алтын-мөңүним јылдыстардан көп, аладың ба, экем» — дептир. «Кан-Богодой баатырым — деп, Алтын-Сырга карвузын айттыр. — Кучактайын дезем мен сени, куйагынын катузын» — дептир. Кан-Богодойго удур базап, ок тыгынбас күлер тонынын топчыларын чечип ийтир. Бу ла тушта Ак-Күн корон башту јес согоонло Кан-Богодойдын таш киндигин кезе адып, түжүрип ийтир. Мыны көргөн кал черү кылыштарын ушта тартып, озор экүни курчап келген. Је Алтын-Сырга ла Ак-Күн баштары бийик түс тургандар. Бот, озо јүрүм андый болгон. Озогы улус андый болгон. А эмдиги јашөскүрим... Э-э, чалда.. Уй, күкпек шилим түбине түжерге туру ине. Эмди слерге туураан беремд.

— Је, је, таай, алдырбас. Бис тегине ле...

— Је бот, андый болгон. Ак-Күнди кал черү кезе чабып койгон дезер. А бистинг энебис Алтын-Сырганын көксин јыдала ойо кадагылаган. Је карын, кудай болужып, јыда когус тийтир. Оноң јети ай болуп, Тас-Кејим чыккан. Ак-Күнниң сок јангыс уулы ол болтыр. Бис оноң таркап турбай. Баш ла бол!.. Э-э, Јарымка, күкпек шил чылай берт. Эмди кск болуштоп бар эмес беди? Ка, экел.

— Јок, јок, ол шил куру. Шалбыр деп неме кече ичип койгон.

— А калак, эм канайдар?.. Уй, бу мен куучынды түгеспеген турум ине. Чала айдарга јарабас. Онын кату-каруузына база кем турар болор деп? Угаар ла. Је бот, ол монгол баатыр Кан-Богодой таш киндигин кезе аттыртала, алтайыдоон јанар дептир. Черүзине мындыј жакару айттыр: «Алдыбыста јол кату. Албанга брааткан албатынын карган-тижене суудак болор, кабайда јажы чаптык эдер. Кыл мойынын кезип салыгар, кызыл тынын кыйып койгар. Јангыс ла эр киндиктү үч бала түрү артсын. Мен озордын ичеге-кардыла коронду шыркамды изүлейтем, төгүлген канымды толтуратам»...

— Тфу, көрмөсти — деп, Табылдын энези чыдажып болбоды.

— Је, је акырзан. Ол Кан-Богодой монгол баатыр ак-јарыктын

үстүне түнөй ле жүрбеген эмей. Уч конокко түни-тужи «Бу Алтайга не келдим не?» деп, ыйлап, мыктап, божоп калтыр. . Же бот, куучын түгенди. Бу үзе чын не, уул, Табыл. Ол Кан-Богодойдын аяк ширдек жайган жери бу ла бистинг турлунын үсти жанын төмөн түшкөн кош-арканын агында болгон... Акыр, ол көк шил куру болды ба? Эмди канайдар? Селпенен алып ийейин десе, онызы куру. Тенери теп тагманы, ары торт кургап калзын. Байла, тышкары чыгып, айылдардын түнүгүн карайтан туру... Же бот, андый, жееним. Сен менин абрамды турлуумдөөн жетирип сал. Менин жыргалым та качан божоор, та качан? А айылда кой кабырар ат жок. Какай-бороны жаскы иш деп айрыгылап алган... Жетирип сал, жееним, жетирип сал. Көккө тойынып келген койлор тус жиирге бош ло жалашкылап браат. Жетирип сал. Оноң кырлу мылтыгым белең окту, элик гозотон болзон — тос...

* * *

Бозорып жүргөн тенериде каа-жаа ла жаан-жаан жылдыстар артты. Олор до келип жаткан таңды сезип, тарый-тарый таркап турды.

Табыл жылдыстар жаар көрүп алган, узак жадат. Ол таш манакайдаң түжүп калган кырлу мылтыгын да, тозулга желген элик таңдакталып көрүне беретен арттын кырын да, эди-сөөгине өдүп турган жердин сызын да — ончозын ундып салган.

...Табыл жестези-эштег жанып жаткан. Кыс десе каникулы божозо, үредүзине браадып, олор экүниң жолугушкан деремезине токтоор болгон.

Айдышкан ой жедип келерде, Табыл бригадирден күн сурайла, ол деремезге жедип барган. Кыстын жеринен мынайда эниргери түн бир такып сок жаңыс автобус өдүп турган.

Кыс ол күн келбеген. Эртезинде де келбеген. Учунчи күнде кыс ойто ло жок. Же Табыл бир ле болгон, төртүнчи күнди база болгон. «Керек беги, бригадир көмөлигей. Керек беги, Ак-Айрынын уй саачылары өлөн тартпадын деп, коптологон ийттердий тыдарлагай...».

...Автобус табылу жалбактаган кардын ортозынаң жаркындалып чыгып жеде конгон. Табыл жүреги типилдеп, телефонун төгөжинин аржанынаң автобустаң түшкөн улусты туйкайын аяктап турган. Кенете шил өткүрө жарыкта коо белди төмөн түшкөн жоон кара кежеге көрүнгөнчилеген. «Көөркий».

...Табыл ичкери тап эткен. Же кыс өскө болгон.

Табыл ол ло телефоннын төгөжине жапшынып алган, түн ортозынаң өткүрө туруп калган.

Кар десе жаап ла турган. Ап-апагаш карычактар жарыткышты кам көбөлөктің айлангылап, карангуйда жылайгылап турган. Табыл жүзине конгылаган үлүш карычактарга, онын үстүне жабызап, энчейип келген боро туман тенериге шымыранып ла турган, шымыранып ла турган.

— Кел, көөркий, кел,.. кел, көөркий, кел,.. кел, кел..

Онын санаазы көк айасты шыктаган јашкан карды өдүп, озор экү-нин баргылаган элбек өзөккө чыгып, оноң Кадынла кожо тапчы капчал-га кире конуп, канча боомдорды кыйбалай барала, тайга-ташка јажы-мып калган кичинек јуртка једеле, аралдын куйнында јагыскан соксой-гон болчок тураның алаканча көзнөгинде согулып турган.

— Кел, көөркий, кел,.. кел, көөркий, кел..

Је кыс келбеген...

Кар јаап ла турган, јаап ла турган..

Та кажы киреде болбогой, Табыл бастыра тоштоло тоңоло, таныш јаржак эмегеннин капуста јытту турачагына келген. Печкениң үстүне чыгала, саргара ышталган потолоктоң салбактап түшкен јөргөмөштиң учуктары көрүнгенче, шымыранып јаткан.

— Кел, көөркий, кел,.. көөркий, кел..

Кыс келбеген..

... Кыр ажыра турлуда эки-үч оос ийт үрди. Туулардын кертилмек-телген сомдоры кыймык јок тоңуп калган. Орчылан кулак шыгыраар тым: јик кечире карарган арка тым, тегенек-јыраазы сарбайыжып, теге-риге јап-јарт сомдолгон эмлек кайа тым, орук јолды кыйкалај чыт эткен јаш чабаалдар тым.

Кайрако-он, ол кайа мойынына јетире јерге көмүп салган кижинин бажына кандый түңей! Кайаның јүзиндеги эки оңкок көстөри, алдында карарган тегерик куй—ачу-коронго чыдашпай, кыйгы салган оозы. Сар-байышкан тегенек — јыраа-чачы. Анча-мынча ыраагында, арттын чике кырындагы јерсил јыгынның атпайышкан тазылдары дезе ак-јарык өрө кармаданган колдорының сабарлары.

... Ол көөркий Табылга көрүнген. Табыл база ла бригадирден су-ранала, бир күндүк јердеги городко автобусла једип барган. Кысты кажан ошкош чөймөдөлгөн, узун јабыс турадан айтыртып туруп, чыга-рып алган. Оноң озор кажайа тоңгон тегеринин алдыла, түмен түште-рин түженген ээн оромдордың ичиле јединижип алып, узак баскылаган. Темир күремелү чыкыруш күрге келип, жарындары биригип, узак тургу-лаган. Көөркий тегерик јүзи айдын чалынынан көгөрип, багырайган көстөри мелтирежип, нениң де учун кунукчыл турган. Табылга ойто ло јыраалардың ортозында эдип-эдип, энезин бедреп јүрген чаап көрүнген. Кыстың јылу тыныжы Табылга једип турган.

Эртезинде Табыл баштары тоңкур бырчыт теректерлү садта көөр-кийдин келерин сакып отурган. Кыс оны автобуска үйдежип салар болгон.

База ла кар јааган.

Табылдын јанында оок-оок балдар карла адышкылап, чуркуражып тургулаган. Каа-јаада өткилеген јаан улус кар бастыра шыбап койгон Табыл дөөн кайкаганду кылчас эткилеген.

Табыл көкси тынгыскып, арайын шымыранып отурган:

— Кел, көөркий, кел,.. кел, көөркий, кел...

Кар жаап ла турган, жаап ла турган...

Кыс келбеген...

Талтүш киреде Табыл чөккөйлө, учураган ла машинага отурала жанып ийген. Оноң төрөл журтынын өтөктөлип калган оромдорула таң атканча тенип баскан. Табыл көстөрүн јумуп ла ийзе, алдындагы кара нуйдан көөркийдин ай чалынына көгөргөн тегерик јүзи, мелтирешкен айан көстөри чыгып келип турган. Ол көөркий Табылдын ырызын кичинек алакандарына ууштап алала, узун кирбиктери јыпылдап, Табылдын алдында сакып турар. Је Табыл јууктап ла келзе, ол шулмустанып каткырып ийер. Јоон кејегезин булгај согуп, көбөлөктіј учуп чыгар. Талбып-талбып, ырайла, јолына ойто ло коно берер...

Кертимектин арјанынаг кызыл тагдак чыгып келди.

«Кыстар, кыстар, кижини не кинчектейдигер а?... Слерлер колтукташкылап алып, оромды төмөн чубашкылап браатсагар, слерлер — боочы јолды керигилей жарыжып түшкен коо четтер. Слерлер — ак јаланга тегерийте туруп, толун айга чалыдып, јайканыжып кожон чөйзөгөр—ок јетпесте кунукчыл куркулдап, јанып брааткан турналар... Кыстар, слерлер уулдар јаар көрөлө, јуула түжүп шыбыштанып, шулмустанып каткырыжып ийзегер — слерлер кенейте соккон салкынга ээлиже берген чийнелер... Кыстар, слерлер јараш, качан эки сабатту карамысланы ээлгир јардыгарга салып, айылыгардөөн суу апаратсагар. Кыстар — слерлер јараш, качан көгийнектин алдына отура түжүп, күркүреде сүт саазагар... Кыстар — көстөригер кара, чачтарыгар кара... Ээлгир канат колдорыгарды, эрке чичке мойындарыгарды, элестелген коо буттарыгарды неге түндеер? Олорды жаңыс ла шылыртына үргүлеген тоңмок суучак теермен таштаң јалап эдерден башка. Эмезе эжин јылыйткан куу деп куш толтыра коронду көксин эмдеерге көстөрүн јумала, санаа зында јурады не...

База ла ийт үрди. Оноң ойто ло ын-шын боло берди. Керек дезе беш беристе киредеги деремнеде пөтүк эткени угула берди. Анча-мынча удаган кийининде кенегийин туулардын кертилмек сындарын сындай шаңкылдаган каткы келди. Јикти төмөн түжеле, там ла там араайлап, карарган аркага киреле, талортозына јетпей јүрүп јылыыйп калды... Јок, јок, бу кайанын мойынына јетире көмүп салган кижиге түнейин... Јанар, түрген ле јанар...

... Табыл өңдөйип ле келерде, арттын чике кырында кызыл тагдакка јап-јарт сомдолып, айры мүүстү элик турды. Ол кичинек омок бажын көдүрип, кейди јыткарып ийеле, артты төмөн чеп-чек, табыжабай түжүп келди. Табылдын алдына келеле, ары көрүп туруп берди.

Табыл бастыра бойы тыркырап, эликтин кийчининдеги агына шыкап алды. Је мажыны базардын кажы јанында чичкечек сыргалјын ээлил

келеле, каруулды бөктөп ийди. Оноң сыргалжын ойто түзелип чыгарда — бу не?!

Табылдын алдында... коо белиле төмөн түшкөн кылтыраган жоон кејегелү кызыл жылангаш кыс турды. Ол күнге күрөнший күйүп калган ээлгир канат колдорун теңери өрө көдүрүп алала, жик кечире карарган аркадан нени де сакыган чылап, оны узак ширтеп турды. Оноң Табыл жаар бурулып келди. Кыс, тегерик жүзи кызара жалбырап, мелтирешкен кара көстөриле Табылга удур көрдү. Көөркий төжинде ууштамчадан ла эки тостокторлу эмитир. Ол, жука эриндери кыймыктап, Табылга нени де шымыранып ийди. Оноң атырайган кирбиктерин «жап» этиреле, колдорун ол ло бойы теңеридөөн сунуп алган, артты өрө ойто јеп-јенил басып ийди. Удабай ла тектирге чыгып, кызыл тандакка бастыра бойы жура ла берди. Оноң шылыртына үргүлеген тонмок суунын теермен таштан јалап эткен элестелген коо буттары төмөндөп, көрүнбей барды. Оноң јыраканын оозынча чичке курлаазы.. Оноң ууштамчанан ла эки тостоктор... Оноң кызыл өрт тегерик жүс... эн учында теңери өрө сунган ээлгир канат колдордын сабарларынын баштары..

Табылга дезе — эжин жылыткан куу деп куш толтыра коронду көксин эмдеерге кара көстөрүн јумала, санаазыда журап тапкан — көөркийининг... кебери артты...

АЯЛЧЫЛАРЫСТЫҢ СОЗИ

Кажы ла жыл алтай литература карындаштык совет албатылардын литератураларыла колбуларын элбедип ле тыгыдып туру. Јери башка писательдердин туштажып билишкени, эн јакшы произведениелерди бойнын тилине кочурип, карындаштык калыктын культурный јединиле таныштырганы литературалардын бзүминне јаан тузазын јетирет. Бу 1968 жылда алтай литературанын айылчызы — ыраак тундуктеги Якутия. «Чанкыр жылдыс» бойнын кычыраачыларына якут јеринин јарлу поэттери Семен Даниловтын, Мойсей Ефимовтын, Иван Гоголевтин ле кыргыз јит поэттин Абдуразақ Жумалиевтин ултерлериле таныштырып туру.

Семен Данилов

Май

Кар алдында ак күртүктер ойноды.
Тундра кожо тындаланып тымыды.

Кызыл тōштү кучкаштар учкулайт,
Јем бедреп, јенестерде баскылайт.

Чарчагадый ачу сооктор јылыжат.
Чанакка јеккен ийттерибис кызжыжат.

Қацажып, салкын кенетийин айланды,
Қарла јунунган күн чыгып, кызарды.

Ак-кийиктер бозуларын ээчидип,
Күнет јерди көстөгилейт эригип.

Төгеридбөн ыш көгөрп чөйилет,
Јранга деген айылыстан көдүрилет.

Эй, нскөрм, чай азып ичелик!
Бу күнди койу чайла уткыйлык.

Стамбулда

Стамбулга једип келген бойынча
Хикметти узак сананып турдым.
Јүрүмнөң ол барардын барганча
Најым болгон деп бойымда айдындым.

Якуттын уулы ла турктын ойгоры
Орус тилиле ондожып јүретенис.
Москва алдында јолдорло базып,
Акту сөстөрис айдыжып алатанис.

Элдең баштап мениле билижип,
Јаш баладый јаан сүүнген эди:
Якут тилим турктын тилиле
Јаңыс болгонын кайкаган эди.

Гөрөл јеринен ыраакта поэт
Бажын энгип, меге энчейген:
«Мениң айылым — сениң айылың,
Семен-бей, эжигим ачык» — деген.

Эмди оның јерине келдим.
Эне јерин ол јажына санаган.
Канча кару, эрке сөстөрлө
Оны адап, бичиген, уткыган.

Город меге таныштый көрүнөт,
Поэттин айтканын эскс аладым.
Алтын Мүөс деп адалган булуннын
Јанында турган мечетьти таныдым.

Улу поэттий улуска карузып,
Көп улусты бодоп танийдым.
Кем де таштар оодып иштенет —
— Керем ол! — деп айдып турадым.

Ижи түгенбес энелер иштенет,
Турчанка кыстар кайдаар да барадат.
Бистиң ле эје-сыйындар ошкош
Көөркийлер деп ичимде томулат.

Турк калыктын кунукчыл кожоңы
Эт-каныма жымырап өдөт.
Жаантайын уур жадынын көрүп,
Ачынадым... ыйым да келет.

Кайран Назым не мында эмес?!
Кандый мындый салым деп айдар!
Калыгын билген, төрөлин сүүген
Калапту эрди жылытып, кайттыгар?

Эрмеги жангыс турк агалар,
Эзен де сураары энделип калган ба?
Айылдап келген айылчы кижиге
«Салам» деп айдары садулу болды ба?

«Бистин Стамбул — слердий ол — деп,
Жаңаарды жаңдап, не айтпайдаар?
Көрбөгөн, укпаган улус ла болуп,
Көңкөрө көрүп, не ырайдаар?

Якут тилмди жакшы ондогон,
Назым Хикмет — улу нөкөрим!
Ачык-жарык айдыгар, турктар,
Түңей ле тилеерди мен билерим.

Тундра деп соок жеримде
Турк тилдин тазылы кургабас:
Күнди «күн» деп, барды «бар» — деп,
Локты «јок» деп слердий айдадыс.

Локту да кийинип, аштап-суузап та
Жүргенеер слерде бар ла болтыр.
Городоор слердин жараш та болзо,
Орооноор ошкош шыралу эмтир.

Шымыранып та болзо, Назымнын адын
Адаарынан слер коркыйдаар.
Жаң туткандар оны истеген,
Же слер бойоор, калак, кайттыгар?

Хикмет, Хикмет! Эне жерингең
Эмди бисти кереп апарар.
Албатынды көрүп, айылдап та жүрерге
Күч эмтир жеринде, канайдар.

Кожонго туштаганым

Канча жылга оны сүреен сакедым —
Кожонто бүгүн түш жеримде туштадым!
Сүрекей жараш кыс болуп көрүнди.
Күлүмзиренет... Көзи чокту көөркийди.
— Тегин шыралап, сакебаган турум — деп,
Сүүнедим мен. Уур сыным жеңилди.

Жылдан жылга сакеганым көрүнди.
Кожон меге түш жеримде туштады.
Иит калапту эр болуп жаныма
Базып келип, жарык көрүп, унчукты:
— Канча жылга сакедын сен талдама.
От-жалбыжым сенин болзын! — деп айтты.

Жылдан жылга сакеганым чечилди!..
Ого бүгүн түш жеримде туштадым.
Ол састаң турна болуп кыйгырат,
Онок көрзөм, тайлонко болуп сыгырат.
Оныла тең учуп, сүүнип турадым.
Жүрегиме ару кожоң томурлат.

Жылдан жылга сакеганым туштады!
Кожон бүгүн түш жеримде көрүнди...
Буу,ыл чачту, карбак колду эрөкөн
Кунуккандый колын меге тым берген:
— Кожон сеге
коркушту жараш кыс болуп...
Куркун жайган куштар болуп көрүнгөн.
Онызы жакшы. Андый болзын кожоңгын.

Je мени, поэт, билерин бе сен? — деген.
Јаантайын ла јанында жүрген карыган
Көксиге эбелип, көзинге сенин тийбеген...
Ойгонып келзем, ончо бойым тыркырайт.
Ол карыган

ал санаамнан чек чыкпайт.

Чындап га, мен

канайып оны көрбөгөм?

Кара колын, карыган бойын билбегем?..

Алкыш ого, өрөкөнгө, телекей.

Айткан сөзи чын кожонго үреткей!

Күн сыныгы

Таджик поэссеса М. Хакимзага

Күйүнип турум, чын, көөркий,
Күн бодолду көрүндиг.
Јай чалыган јеринге
Јаркындап сен базадиг.
Кийининген улус не көрөт?
Кийининген мен көрөдим.
Тегин ле сени эркелеп,
Күн сыныгы сен—дедим.
Күн сыныгы! Кеберинге,

Јүрүминге бу улуска
Јарык болуп, јылу берип,
Јаркындайдын ырысла.
Јарыгынан жаркын алып,
Јалтырай берген мен болзом,
Јери ыраак якуттарыма
Јетирип барган мен болзом —
Күн сыныгы!

Тегин ле таш

—Поэт јаантайын таштарды
Не мактайдын? Айтсан?—деп,
Кезикте кей танмалар
Сурагылайт электеп. —

Ак-кийгин сенин — таш,
Айыл эткен чумын — таш.
Айса бойун бороргон
Таш болдын ба, карындаш?

—Эйе, чын — деп айдадым.—
Таш соок, таш кату.
Је бу ла тегин боро таш
Слерден јылу, изү отту.

Јангыс ла онын тирүзин
Јүрегинге билип ал.
Көс одыла јылыдып,
Кижидий деп күүниг сал.

Тегин ле таш ол тушта
Телекейди жарыдар.
Кайран јердин үстүнде
Кайкамчылу ийде бар!

Кей танмалар сөзинен
Соок јайылат, кайдайын.
Јылу суряп жүргенче
Таштарды мен чагайын!

Кырутыган јен'ес

Ак-кийик јийтен јенести
Агаштар јабыс көргүлейт,
Ару, ѓнжүк чечектер
Эжерлежип, энчейбейт.

Кырутып калган ак јенес,
Кеберин сенин кеен эмес.
Је айдын түнде күмүштий
Агарадын, соок јенес.

Апагаш шуурган айланат,
Ачу сооктор тызырайт.
Сен калтырап турадын,
Јүрүм сенде јымырайт.

Тас төндөрдө салкынла
Тартыжадын күнүн ле.

Тонуп калган тундра
Макка чыкты сениле.

Ак талада карларла
Ак-кийик омок казалайт.
Онын эди-канында
Алтын ийден јаркындайт.

Тундранын тын ажы —
Ак јенес улу макталар.
Лавровый венек ордына
Ак јенес венек јазалар.

Якуттардын маанызынын
Торкозына, најылар,
Ак јенести учурлап,
Јурап салар күүним бар!

Күн

Күн жагыс деп бодойдыс,
Күндер көп! — деп, јер айдат.
Кажы ла ырысту айылды
Јалакай күн јылыдат.

Агаштар бүри јажарат —
Күн көрнөзи оlorдо.

Күлүмзиренин ийедим,
Күндий кысты көргөмдө.

Јарык көргөн көстөрдү
Јаркынду күн јарыдат.
Кайыг агаш телбиреп,
Күн јарыгын курчанат.

Јагыс күндү болзобыс,
Јүрүм кандый жаранар?
Күн кажы ла кижиде,
Күнди слер мактагар!

Күн јерди јылыдат —
Јердин үсти јажарат.

Күн чалыган јерис деп,
Онын учун айдыжат.

Тенгериде јагыс күн —
Темиккенис ол эди.
Јүрегисте јүс күн бар —
Күн јаркынду јүрели!

Тарыныштыс...

Айга учуп барган болзом,
А сен жерде арткан болзон,
Сүүп турум деп кемге айдарым?
Сүүнчимди мен канайдарым?

Жажыл жерис, Ай ла чылап,
Ыраакта жарып турар эди.
Жаңыскан сүреен эригип,
Жайнагандый кунугар эдим.

Ыраак бийикте тегерик жер
Араайынан барадар эди.
Байла, бирде Айга көрүп,
Сен кунугып турар эдинг.

Меге ачынып, тарынганың
Не де эместий билдирер.

Же не де өзөк-жүрегинге
Жарабай, ачу эбелер:

Неге де бис тарыныжып,
Кату сөстөр айдадыс.
Жаан жүрүмниң жаан жолыла
Барарына мендебейдис.

Айга учуп барган болзом,
А сен жерде арткан болзон,
Кандый сөстөр айткайыс не.
Кандый болуп калгайыс не?

Жерге ойто жетпейинчем,
Кунукчыл менен айрылбас.
Жылу көргөниңди көрбөзөм,
Санаамды не де жарытпас.

Јергелей Маскина

Бис ортодо бир кезек
Јүрүми жеңил јииттер бар,
Јүрүм дегени не дезен,
Айдар сөзин таппай калар.
Јон ортодо бу јииттер
Сыр каткыда жүргилейт,
Чын ырысты көөркийлер
Соот-жыргал деп билгилейт.
Јакшынак дейтен жүрүмди
Бу најылар
Арајан аштаң бедрейт.
Кайран сүүнчизин
Бу «эрлер»
«Јалтанбас согуштаң» тапкылайт.

Јылбындашкан бу бойыс
Јылды амыр чыгарыс дежет,
Јалтырашкан бу бойыс
Јоннын артык улузы дежет.
Чын жыргалду жүрүмди
Слер билбезеер, најылар!
Чын сүүнчи деп сүүнчи
Слерде эмес, көөркийлер!
Јаражы макталган
Алтай үстүнде
Чыннан чынга не жүрбес?
Кызыл-марал јииттер ортодо
Бойынын ырызын
Канайып таппас?

Э н е

(куучын)

Тилим чыгар тужында, баштапкы ла сөсти «эне» деп үнденип, онын колына отурарга карбандагам. Онын эрке колдорынын жылузын биллип, бүдүмжилү ле соок чырайына ажарып, карарган көстөринин сүүнчизи болуп чыдагам. Эки эмчектин сүдине эр бойымнын эди-каным өрген.

Жүрүмнин тартышту жолына ууланарымда «кижи бол» деп эне жаркузу берип, каткак ла эрке колдорыла жаньган. Эмди ле энем, кару энейим, астыгышкан жолдордын белтиринде тургандый. Менин алдыма жалтанбас ла жалакай энейим кайда да, качан да ол ок бойы көрүнөт.

* * *

Бозом тан. Чыгыш жаар ууланган туулардын сүмер баштары ак арчуулдый кажайып-кажзйып турала, кан-кызыл өңлө солуна берди. Эмди ол улуркаган туулардын баштары кандый да өрткө алдырып ийген, оны өчүретен аргаларын бедреп тургулагандый.

— Көрүп туругар ба? — деп, Жозы өрөкөн чыгыш жаар колын уулады. Онон кабактары түүлип, чырайы үрелип жүреле, күүн-күч жок табыланды. — Күн чыгар алдында тын кызарып турган, удабайла селине беретен эмтир. Мендейликтер, онон башка ол ал-камык ашты жер-жалаңга жайрадып алала, күн жуадап келзе, не болгылайтаныс...

Өрөкөн Күйкенектин жанына жууктап, учкур көстөриле айландыра шинжүлү көрүп, «м-м» деп унчугып жүреле, тура калды. Күйкенек түргендеп турганын ого билдиртпеске, ээртеп жаткан адынын колонгын база катап лаптап тартат. Онон түргектелип жаткан улантылу кендирдин учынан ээртеген адын салдыргалай буулап, база өскөзин шыйдыырга мендеди. Уулчак өрөкөн жаар кайра баштанып ийерде — Жозы эки колын жүктенип, идиргенге жууктап браатты.

Күйкенек бу канча күндерге бойын жаан кижиде болуп тудунган: аш

уруп турган јыртык таарларды да жамаарда јангыс үн табылу јөктү-рип, тебенени лапту алатан. Је бүгүн табыланатанын да уңдып койгон: кош тартатан «тарыскаларды» мендей-шиндей ээртеп, бой-бойынын куйруктарынан колбоштырып, чып ла чын кош тартаачы күлүктий өрөкөнниг кийининен ары болды.

Идиргенге једип келзе: Јозы өрөкөн лө энези ашту таарларды туку качан колбоштырып турдылар. Уулынын чырайынан оның јүрексиреп турганын энези јарт билип, минип келген ады тыг солуктап турарда, чугулдаган айас:

— Аайлап-баштап не јортпос неме! Мынайып мантатсан, ол аттар бу кошты Сымалты-Оозына јетире апарардан болгой, Арсууныг суузын да кечирип болбос.

— Ол кызыл-јееренигди экел, уул! — деген кыйгы угуларда, Күйкенеке адын Јозы өрөкөнниг јанына коштой тургусты. Оног өрөкөн лө энези таарларды арта саларда, кызыл-јеерен бойы басты.

Кош тартатан аттар ончозы ээртелди. Јозы өрөкөн кош кандый тартылган деген аайлу аттарды айландыра базып, таарларды тартып көрөт. Ол, ада јаштаг ашканча Сымалтыда јаткан кижиге, кош коштоорып кемнен де артык билер. Оның учун чала бош колондорды тыгыдып, једекир эмес аттарды, мойношпой базатандардын орто-ортозына колбоштырды.

— Сен кошты Сымалты-Оозына јетиреде, ойтө бурул—деп, өрөкөн Каруга баштанды. — Кадынды кечирерин энен бойы аайлап салар. Сен кош түшкен ле кийининде, аттарыгды айдап алала, јана болгын. Эмди јурттаг энелер келер, мен олорло кожо аш согорго артып јадым. Ургун јааштар башталгалакта мендеер керек. Күйкенеке, сен кандый да болзо, эр киндикту кижиге мыны јакшы ондоор учурлу.

— Јарт! — деп, Күйкенеке арай көндүрө айдып ийгенин бойы да билбей калды. Ол өрүлү камчыны он колына алып, јаан јакаруга барып јаткандый бойын тыг тудунып, кошту аттар јаар меңдеди.

Бу јорукка аттар да темиге берген. Алдындагы күндерде барып јадала, кажы бирүзи отоп ийерге јолдон чыгып туратан. Је бүгүн одордын бирүзи де тескерлебейт: једекири де, «канкандагандары» да јолдон чыкпай барып јадат.

Чубажып алган аттар одыргакты өдүп јадарда, энениг санаазы јалт этти. Бу јолды јазап турган туш оның көзи алдына илелип, көксине јажырып салган санааларды көйлөдип ийди...

Ол... ол тужунда кандый да сан башка ой болгон. Кобы-јиктер сайын јаткандар жаңы јүрүмниг тыныжына алдырып, Сарголго көчүп, өмөлүк төзөгөндөр. Сымалтыны өрө јол чыгарып аларга јаан да, јаш та--ончолоры бирлик күүн-санаалу турушкан.

Улус таштарды кайлала, маскала оодып, јол чыгарган. Иштиг кийининде одуга јуулышканда јилбилү кокыр, үнгүр кожон башталатан. Јиттер бойы-бойынын колдорынан алыжып, салкынга элеңдеп тур-

ган агаш чылап, ары бери жайылгылап, чөйө-чөйө жожондойтон эди. Бу ла тужунда Кудачы күреенин ортозына чыгып, бийени баштап ийеле, жожоннын сөстөрүн такып, коолодотон:

Ак-боробыс жаңыс чакыда,
Атанар керек, үүрелер.
Алтайыс жаңыс тужунда,
Ойноор керек, үүрелер.

Улустын көлөткөлөри оттын жаркынына жайканыжып туратан. Көлөткөлөр тарап-таркап барган ла кийининде, эне (ол тужунда жиит кыс) Кудачыла экү колдорынан тудужып, ол туку элбиреп турган теректин төзине келетен. Ол сүт айдын энирлер ары жанынан бойы омор экүге берилгендий бодолотон. Сымалтынын өткүн үни одош кайаларга жаңылып, сыгырап-сагырап туратан...

Ол суркураган жылдыстарлу энирлерди, күүнзеген жылу куучындарды эне көксинин терегине жажырып алган. Кудачы ыраак Күнбадышта казырланган фашисттерле согужып жат.

Эне колын эскире берген фуфайказынын карманына сугарда, кандый да түргек чаазын тудулды. Эмди мынызы не туру деп чочыган бойынча чыгара тартып келзе, туку бооро Кудачыдаг келген письмо эмтир. Эне письмонын бүктөлгөн жерлерин түзедип, ат үстүндө кычырып браатты.

«...Сталинград алдында тартыжадым. Бу письмоны мен кайданг келген кийининде бичигем. Кече ле каткырыжып, айыл-журты керегинде эске алынып турган нөкөрим окко алдырган. Ок бажына тийген, «эне!» деп кыйгырала, божой берген... Ок кемди де, нени де байлабай жат.

Мен, энези, (Кудачы үйинин ады-жолун адабай, «балдардын энези» деп айдатан болгон) сени де, бойымды бойым да төгүндебейин деп чактын жеринде өлүми жок болор эмес, бойы бойлорун өлтүрөргө кырышкылап жаткан ине. Айса болзо, мен жыгыларым? Кайдан көрөриң, кайдан билерин! Мен — коммунист, командир — кайучыларымды баштап, тил аларга амадап, күнүн ле сайын өштүле көстин көскө туштап жадым.

Алдымда сүре ле сен, тсрөл жерим, жоным журалат. Кандый жайым, кандый кайкамчылу ой болгон эди! Жүрүм өңжүп, улус ырысты билип жүргөн. Жол чыгарылган, күр тудулган, жаңыдан туралар чертилген — ончозы көксимде немедий. Төрөлим... канду октор сыылажып, фашисттер сопогы тизиреп, жайымыңды бускан. Өштүле күч жеткенче калганчы тынышка жетире тартыжарым. Октордын сыылажына темигип, онын өлүмдү болгонына аярбай да каладым.

Слерге, андагы да улуска, күч келижип турган болор. Онызын жарт

билип, көрүп жадым. Же сен кажы ла энени, карганды, баланы бойыңа жуук тартып, олорды ачу-коронго бастыраарга бербе. Чого жүрүгөр, иштигер — кандый да уурды алып чыгарыгар. Жеңү бистинг болор.

Жылу эзенимле

Кудачы»

Келер ой та кандый болор. Онызын ол жалбырактарыла салкынга элбиреп турган теректер де, жортып брааткан бу эне де, кем де, не де билбес.

* * *

Кечү. Мынан, шак ла бу бүктелчиктин тужунаң кандый эрлер кечпеди деп айдар. Күйкенектин адазы Кудачы кечип барган кеме эмдиге бар. Оның кайыктар илдирип алатан темирлери бош ло шалтылдап калган, көскө илелип турар жаан тежиктерин кендирдин чөбөдөлиле ыскыттап койгон. Оныла аш кечирердең болгой, жаңыс та кижиге кечерге жалтанчылу.

Эне кемениң суузын төгүп ийеле, таарларды колдорула өрө чек көдүрип, кемеге салат. Күйкенек энезине болужып та ийер күүндү болзо, же чыдал жетпесте канайетен эли база. Ол таарларды жараттын бажынан тоолодып ийейин бе деп турала, азу ташка тийеле, таардын карды жарыла берер болор деп сезинди. Оноң алдында суймайа жаткан таардын оозынан туткан ла бойынча, саң төмөн сүүртеп берди.

— Балам, канайып турун? Кадалба ого, бойым да тажып алгайым — деп, эне уулына бир такып баштанды.

Күйкенектин оозы бүрүндеп, таарды атка бодолду «но-но» деп табыштанат. Таар эки таштын ортозына кысталарда, уулчак нени эдерин аайлабай калды. Колының алакандарына Лозы өрөкөн чилеп түкүрүнеле, бар-жок күчиле, «ой» ло деп ийерде, суймайа жаткан таардын та нези де «тыдырт» эткен.

— Төгин калас јерге ал-чагыңды чыгар ба, кайда берет — деп, энези оның јанына келди. Оноң таарды ийинине салып алайын деп темденерде ле, уулының үни угулды:

— Төгүлер... ол жарылып калган таар. Бу ла арсайып калган таш јырткан — деп, Күйкенек ачынганына алдындагы содойо стурган таштын маңдайына тере өдүгиле тееп турды.

Энези таарды антара тартарда, алды јаны кызарас этти. Буудай тежилген јердең алтын суудый агып турат.

— Төгүлгенин јууп јат, мен чүрче ле — деп, энези өскө таарларга менгеди. «Эне, көрзөң, кандый кизи — деп, Күйкенек ичинде сананды. — Как баш, куу соок мени көмөөлөп, јаза чугулдаар, чыбыктаар де-зем. Саң ла башка! Меге килеп... Ой јок, оның учун»...

Байа таң жаңы-јаңы ла бозорып клеедерде, Күйкенек Лозы өрөкөн лө энезинин куучынын уккан.

— Мендеер керек — деп, өрөкөн эрмектенген. — Ашты табышты-
раын бу ла тоолу күндерге божодор учурлу деп, аймактаг келген
агент күзүреген. Онын да мендедери жолду, алдындагы улус көө-корон-
го бастырып жадарда, бистер амырзынып жүретенис пе? Жок туру! Түни-
түжи иш...

— Аш кечирерине мен жагыскан да чыдажа берерим — деп, эн-
унчуккан.

— Журттаг келген үй улус ла мен идиргенде ле иштенер турум.
Эгир киргенче ашты Күйкенек тартсын. Мынаг коштоп берерис, анда
барза, сен түжүрип аларын. Энгирден ала аш тартарына өскө кижиги тур-
гүзарыс...

Кадыннын көк-чагкыр толкузы жаратка согулып, уур тыныч турды.
Түн де, түш те болзын, ол амыры жок чагкыр суузын кайдар да мендедет.

Суунын жымырты Күйкенектин көксине бирде кабай кожонгнын
күүзиндий томылат, бирде неге де ачынып, өткүн күүлеп калат. Жарат-
таг буулап койгон кемени эмди ле ортозына апарып, анданып турган
чакпындарына такпай кептү чачылтып ийгедий.

Эне Саргол жаар мендештү соксондодып отурган уулынын кийини-
нен ары көстөг жоголгончо аяктап, кеме жаар башганды.

* * *

Толкулар көдүрилип келген бойынча согуларда, кайыктар колдон-
ычкындырыла бергедий. Кайыктардын бирүзи ле канай-канайып уш-
тулган соңында кемени жаратка жетирип алатаны ары ла калзын. Кеме-
нин бажы томён лё бурулган кийининде, оны жандырып алары күч.

Эне чакпындарга жай бербей, кеменин бажын ологро удурат тудуу,
ол жанына көстөйт. Кадыннын чап-чагкыр кеени окпындалып, кемени
кабай кептү жайкайт. Уур толкулар жапсып тургандый тымып, оног ачы-
на бергендий түрүлип келет.

Кадын ичине бозом түн кирди. Эне ашту таарларды ончозын суу-
нын ол жанына кечиреле, амырап аларга одузына бурулды. Ол арыга-
нын жагыла сезип, оттын жанына жууктай отурды. Онон оттын жылузы
эди-канына өдөрдө, отурган ла жерине карамтыга берди.

Уйку аразында кем де кыйгырып турды. Кем, не керектү кыйгырып
турган үши торт аайлалбайт. Онон эне чочыган бойынча тура жүгүрип
келзе, Кадын ол жанында кем де кыйгырып турды.

Эне Кудачынан суру угарга карандыра письмолор сакып жүретен.
Ол жанында почта келгенин билип, онын жүреги энчикпей барды. Нени
эдер? Таг атканча сакыырга кижинин бууры түгөшип калар...

Эне нени эдер аайын таппай, эрежистелип турды. Онон кайыгнын
тозы жатканын көрүп ийеле, күлүмзиренип чыкты. Ол гостог жарыткыш
эди, кечү жаар мендеди.

Жалбыш суркураган бойынча ол жанындагы жаратка жетти.

— Слерге не де бар — деп, почтольон кыс эненин колына кандый да бир түргек чаазын тутурды.

Эне конвертти ача тартып ийеле, тыны чыга бергендий унчыкпай барды. Колындагы тудунып алган жарыткыш элбөндөп турала, жерге түжөрдө, эне таралжый берди...

Почта экелген бала коркыганына эненин үстүнө чурап барала. Аки колынан алды. Онон энени тургуза тартып болбой, бойы ыйламзырай берди.

Желбер булуттар төгөрүнүн түбиле ойногылап, айдын жүзүн боктой алып турды. Же айды булуттар канайып та арадап келерде, ол кысуурга кирбей ойто ло чыгып келген жер-алтайды карап турды.

Эне жеринен араай турала, жанында ыйламзырап турган баланын чачын сыймаган айас унчукты:

— Ыйлаба, Чечек? Мынайып ыйлазан кюстин жажы да жетпес.

— Бойым да билбегем. Билген болзом, ол конвертти слерге бербес эдим. Канайып аярбагам деп, почталыон кыс бойын бойы бурулайт...

— Чечек, сен менин өгөнүм өлүп калган деп, кемге де айтпа? Анчадала уулыма, Күйкенекке, билдиртпе. Ачу-корон до болзо, бойымда ла калзын деп, эне жайнаган кептү сурады.

• * *

Эне, энейим, жүрүмүгер кандый?

Шынырап барган ол жылдарда энемнин жүзине көп чырыштар жуулган, жалтыркай кара чачы буурайган. Жүректин ачу сыстажы көгүстин тереңине шиниген... Сананзам: бүгүңги жүрүмүгер сүүңчилү ле ырысту немедий.

Писательдер ле балдар.

Жан'ы үлгерлер

* * *

Зояга.

Жантыгынаң туруп сакыган
Балдарым жаткан турам бар.
Эжигинде сок жангыс
Карарып турар чакы бар.
Карарып турган ол чакы
Чакы эмес -- эжимдий.
Ыраак жолго көрсө,
Ыйлап турган немедий.
... Чакы болуп кубулып,
Та не турадың жангыскан.
Ыраак жолго көрөлө,
Та не ыйлайдың жангыскан.

* * *

Бистин тура не жантык деп?
Ол мени сакып турган не, балдарым.
Одынжаргышта болчоктор не самтар деп?
Оны слер жарып болбоноор не, балдарым.
Жалбрактарды көзнөккө кем жураган деп?
Ол кыштын келгени не, балдарым.
Жайгыдаазындык күбигер не шуулабайт деп?
Ол жангыс уйаардын соолгоны не, балдарым.
Жүзүн өңдү конфеттер экелер деп,
Энегерди жаантайын сакыбагар, балдарым.
Же өлөңзип те, сөлөссип те эңирде жанза,
Ойинен өткүрө чөрчөктөбөгөр, балдарым.
... Жаскы куштар жарыш эдип этсе ле,
Мен слерге жанарым не, балдарым.

Јудругаардый јаан-јаан яблоколорды
Мен слерге апарарым нэ, балдарым.
Је эм тургуза нени де сеспей,
Чанапаарга учкажып жыгылагар ла,
балдарым.

Јаскы куштардын жараш кожонгын
Эм тургуза сагыгар ла, балдарым.

* * *

Јол јакалай тоозынга бороргон
Јабыс өлөңдөрдү ајыктап өткөмдө,
Јаш тужумда јамачылу јүрүмим
Јап-јарт көзиме көрүнүп келедин.
Почтого барган энемди сагып,
Бороро тонгончо јолдо тургамда,
Кандый санаалар көксиме илинбеен,
Кандый көрүлөр көзиме көрүнбеен.
«Картошкобыс ла јакшы бүдетен болзо,
Капшай түрген өзөрүм мен.
Бу ла јолло сала берерим,
Бу ла јерге артпазым мен...»
... Чанкыр көлдөр чайпала бергендий,
Чанкыр чекпенимниң эдеги јайылып,
Москвадан бүгүн јанып браада,
Јолдын кырында амырап отурум.
Јол јакалай тоозынга бороргон
Јабыс өлөңдөрдү ајыктап отура,
Почтого барган энемди сагып,
Бороро тонгоныма ичим ачыды.

* * *

Күски куу булуттарла кожо
Ачу кыйгырып куштар барааткан.
Энемниң межигин ийиндерине салала,
Арканы өрс улустар барааткан.
Күски кырууга кугара ачынган
Чечектерди барып үзейин ле дегемде,
Калганчы сөстөрүн шымыранып айдала,
Кайран баштары јерге төгүлетен.
Кару энемди калганчы јолына
Канайып куру үйдежерим дейле,
Коргол-кичинек картошкolor ууштанып,
Корчойгон улустың кийининен брааткам.

Кызыл-кызыл картошкolor меге
Кызыл чечектий кару болгон бо?
Айса энемнин бир болчоктог
Терип туратаны ачу болгон бо?
... Онын учун кажы ла кусте
Янган куштардын кыйгызын уккамда,
Арканы орб ээчижип алып,
Араай барааткан улустарды кбрөдим.

* * *

Балдарга.

Унчукпас тонгөштөр жаныла,
Уйуктаган жадыктар үстүле,
Арканы орб карарып,
Койрыгдай берген жолдорым,
Кайда бардыгар, жолдорым?
Сары, сары сайларлу,
Саргарып аккан суулардын
Терең эмес кечүзин
Жакшызынып кечтеер бе?
Эмилдери эргектий,
Кер сай болгон кузукту
Жыш-аралга жеделе,
Жаашка-жутка алдыртып,
Жанып болбой жүреер бе?
Ойызак, кара жолдорым,
Олыды жок жолдорым,
Аза берген болдоор бо?
«Слер кайда бардыгар!» — деп,
Кобыда кыйгырып мен турум.
«Слер кайда бардыгар!» — деп,
Кобылар кобылардан суражып,
Чанкыр ышту өзсктөргө
Жаңгызы једип чылап калт.

* * *

Чочогойлор, чочогойлор —
Менин кичинек койлорым.
Кызыл торко учукла
Чеден тудуп берейин,
Кайын бүрин кадайла,

Көлөткө эдип берейн.
Жараш-жараш кучкаштар,
Жайылып учуп келзегер,
Жаланда кулузын бажына
Жайканып кожондоп берзегер.
Жайканайын мен кожо,
Кожондойын мен кожо:
Эрте жаскы күндерде
Школго барган тужумды,
Энемле экү покосто
Чай кайнаткан одуны
Кожондоп слерге берейн,
Тыгдап уксаар, койлорым?
Эмезе күски күндерде
Мажак терип жүреле,
Жанып жаткан куштардын
Комудалду кожондын
Кожондоп слерге берейн,
Тыгдап уксаар, койлорым?
... Кулактарын талбайтып,
Кожоным тыгдап угала,
Кызыл чеден ичине,
Бай кайыңнын төзине
Көккө тойгон койлорым
Желгиндерин ундыла,
Кураандарын койдонуп,
Амыр кепшенип жада берт.
Амырайдым мен кожо,
Тыштанадым мен кожо.
... Баш ла болгой, чочогойлор,
Мениң кару койлорым!

Камду истегени

(куучын)

Жантыгаш өбөгөн город жаар барып, онын бойына, бала-барказына кийим алар деп күстөг бери белетенген. Же малчы кижинин ижи түгенер эмес — жол келишпей турган. Бу жуукта, азырап турган уйларын үйине жондоп салала, Жантыгаш город жаар атанарга жаткан. Качан ол чанакка отуруп, автобус токтойтон жер жаар барарга ла жадарда, онын айылдажы (экинчи жанынан таай-женези) Эрмекчи эмеген сыр жүүрүккө жеткен.

— Сени город жаар брааткан деп угала, не айылу жүгүрдим. Ух, изүзин — деп, сл пладыла терлеп калган жүзин арчып, солустап турды.

— Жакылта жакырга ба, жене? — деп, Жантыгаш Эрмекчиден сурады.

— Жо-ок! Бойым барайын деп... Городто качан да болбогом. Сениле, город жерге жүрүп үренип калган кижиле, кожо барып, кийим-тудум аларга. эйса болзо, камду учураар...

«База бир сүүретки табылды болдой» — деп, Жантыгаш, чала женезине кыйгастанып, ичинде сананды. Же андый «кара санаазын» билдиртпеске, женези жаар жылу күлүмзиренип айтты:

— Апарбай, а! Карын, кожо жүрер эш-нөкөр болороор. Акча-немегер бойыгарда ба?

— Бойымда, карманымда — Эрмекчи тудунып келген ак баштыгын чанакка салып ийди. — Мынызы эт. Городтогы жеенимге апараткам.

— Же, андый болзо, жылгыр отурыгар. Автобуска успейттеер керек. Оройтырга жарабас, эртен как раз ла выходной ине.

Жантыгаш ла женези ол ло күн энгирде городко једип келдилер. Олор городтогы төрөгөннин айылына түжүп, чайлап-чаптап алдылар. Јадыг уйуктаар алдында, Жантыгаш женезине жакыд айтты:

— Јазап туруп амырап, тойо уктап алаар, жене, Эртен мен слерге город көргүзерим. Базыт тын болор, кайкамчылу солун товарлар көрөрсөр.

Эртенгизинде эки нөкүрдүн жоругу чындап та солун ла кайкамчылу болды. Же ол керегинде куучын мынанг төмөн болор.

Жантыгаш жеңезин эрте ойгоскон. Олор экү чайлап алала, кийим-түдүмүн кийинип, Коммунистический проспектке чыктылар. Автобус токтойтон жерге жеңип келеле, Жантыгаш жеңезине, өскө улус угуп ийбезин дегендий, араай кими ректенип айтты:

— Майма барарың.

— Городтын магазиндерин көрбөй жадып, Майма жаар не баратан? — деп, Эрмекчи удурлажып айтты.

— Жок, жок, жеңе. Слер мениле кепчешпегер. Городтын магазиндеринде онду товар жок. Нениң учун? Оны билер керек ине! Деремнеден келген улус, бу ла слер ошкош немелер, городтын магазиндерин ончозын тимзеп койор, онду товар артырбас. А Майма керегинде олордын сагыжында да жок. Чынын айтса, магазиндер де, жакшы товарлар да — Маймада. Жум жер ине, жеңе. Оны билер керек — деп айдала, Жантыгаш усабарын өрө көдүрип ийди.

Эрмекчи удура нени де айдарга сананган. Же бу ла тужунда автобус келди. Жантыгаш тайтыс-муйтыс ла эделе (ол килтис аксак кижин болгон) жеңезинин эки колтугынан тудала, оны чеп-чек көдүрип, автобустын ичи жаар ийде оалып ийди. Бойы дезе секирип чыгала, тактага отурып алды.

Анча-мынча бй өткөндө, автомашина Маймада болды. Жаан жолдын белтирине эки нөкүр түжеле, жанында турган магазин жаар бастылар. Бу ла тужунда, олордын кийин жанынан үй кижинин үни угулды:

— О-ой, былар! Жакшылар ба? Көөркийлер, айла, алтай улус эмтир. Кажы аймактаг келдигер? Кайда барып жаткан улус эдигер?

— Бис Кан-Оозы аймактын улузы эдибис — деп, Эрмекчи айтты. — Магазинге кирип, бор-ботко неме садып аларга...

— А-а, билерим, билерим! Майманын магазиндерин де, продавецтерин де билерим... Мен Слерге жолды баштап берерим.

— Бис бойыс та таап албай...

— Жок, жок. Мен көргүзип берерим. Бүгүн амырап тургам. Мында түрмеде карындажым бар, оны көрөргө келгем. Карын, көрмөсти, чыгарып ийтирлер... Бойым облбольницада иштеп тургам. 19 жыл болды. Нени көрбөдям, нени укпадым деер. Башкүн бир жип-жиит алтай келин жада калды. Төрт балазы өскүс артты. Көөркийге түнге-түшке канайып та болушсам, же неме болбоды... Салымы андый туру... Кайран көөркий. Ол меге төрөгөн эмес те болзо, же алтай кижин ине. Мен алтай ла кижин көргөмдө, куучындажар, таныжар, болужар күүним келер эмес пе, айла. Эмди бу слер экүни де көрбө... жүрегим жымжады.

Жантыгаштын ла Эрмекчинин жагы таныжы «адым — Лиза» деген. Ол бежен жашка жеңип, эки саамайы буурайып жүрген, кертек тумчукту, чон бүдүмдү үй кижин болды. Лиза су алтай тилле тынып-тынбай куучындап, анчадала больницада жадып өлгөн алтай келин керегинде ай-

дарда, ыйламзырап, көзининг жажын чоокыр пладыла улам сайын арчып турды.

— Больницада бистинг жерден бир кижин бар эди. Билер болороор бо? — деп, Янтыгаш сурады. — Мыштоев Иван деп кижин. Туруп болбос, жангыс ла жадар кижин дешкен...

— Билерим, билерим. Оны мен эмдеп тургам. Көөркий кече меге жети салковой акча берген. Улус жакшы кижини тыштынанг ла билеи ийерине...

Бу үй кижининг куучынын угарга Янтыгашка ла онынг жегезине сурекей солун ла жилбилү болды. Олор торт ло оосторун ачып алала, онынг куучынын тындап турдылар. «Кандый куучынчы, кандый жалакай, кандый буурзак эмеген болгон» — деп, ол керегинде Эрмекчи ичинде жылу сананды. Же Лиза бойынын солун куучынын кенейте үзүп, эки нөкөргө айтты:

— Слерге камду керек эмеш пе?

— Керек, керек! — деп, Янтыгаш ла Эрмекчи үн алыжып айттылар. — Камду кайда бар?

— Менде — дейле, Лиза ичинде мык сананды: «табар жерин таап барды, тийбес жерине тийе берди».

— Бүдүн камду ба, кезип койгон бо? — деп, Эрмекчи анда да энчикпей сурады.

— Бүдүн. Уч камду бар. Одус салковойдонг ло садып ийерим. Койдын түгине, жангы пыймага да толуп ийерим. Лиза Эрмекчининг ак пыймазын шинжүлөп турала, «бирүзин бу ла сенин ак пыймагга да берип ийерим» деди. Меге акча керек жок.

— Бис магазиндерди жылгыр көрүп ийеле, слердинг айлыгарга баралык — деп, Янтыгаш айтты.

— Же, же. Ой-ой, оорып турганымды. Кече эмеш араалап ийгем... Жүдеп турум. Аргалу болзогор, бир болуштопты алып ийигер — соокто ичип алалык — деп, Лиза Янтыгаш жаар жажу көрүп тура берди.

Уч камду. Оны бсжотпос — эптеп алар керек. Онынг учун Янтыгаш бир болуштоп кызыл аракыны кепчешпей алып ийди. Столовойго киреле, ичип алдылар.

Лиза баштап алып, байагы экүни разведканынг магазинине апарды. Янтыгаш ла Эрмекчининг бедреп жүрген товарынанг — бөрүктер табылды. Бөрүктерди садып алган кийининде, Лиза тапты:

— Садып алган немелерди жунар керек. Бир «апагашты» алып ийигер — менин таныш айылымга барып ичип ийеле, барып камду көрөрис... «Апагашты», жаан кепчешпей, Янтыгаш алып ийди. Оны Лиза ла Янтыгаш, бой-бойына шыкажып туруп, экү ичип алдылар. Неменин чынын айдар керек — Эрмекчи торт аракы амсабайтан кижин болгон. Уч нажы, Лизанын таныш орузынын айылынанг чыгып, жолды өрө келип жаттылар. Лиза эки нөкөрдү колтуктап алды. Анча-мынча келип жадала, Лиза тура түшти:

— Эмди мениң айылымга барарыс, слерге мен камдулар садарым. Же куру канайып баратан! Меге бир «апагаштын» акчазын беригер — барып садып алайын.

Лизага Эрмекчи бир салковойды берген. Жантыгашта оок акча жок болды.

— Же онды берзең, јандыртып берейин — деп, Лиза оны божотпой гурды. Учы-учында ол экү магазинге кожо бардылар. Эрмекчи оларды сақып артып калды.

Лизаның ла Жантыгаштын барганы бир час, эки час... өткөн. Же олардон суру да жок болды. Оларды сақып турала, Эрмекчи көп, көп санаа сананды. Жең уулы сүрекей удай берерде, кезикте онын ыйы да келип турган. «Жулик» деп неме бар дежетен, көөркийди өлтүрлеп салды эмеш пе? Жок, жок! Андый јаанап калган, андый јалакай, киленкей үй кижжи жулик болбос». Мындый караңуй сагыштар аразынаң көрзө, Жантыгаш јолды өрө тойтыйтып-тойтыйтып јүгүрип клеетти. Лизазы кайда? Ол жок болды.

— Не болды, кайтты, Жантыгаш?

— Же керек болды ла... Јеткердин бойына туштаган эптирис. Калак, кижиге ле айтпагар — уят болот. Ол терин бөркиле арчып, тынып-тынбай куучындап турды.

Күндүлү кычыраачы! Жантыгаш бойынын солун јоругы керегинде куучындап турганча, бис онын јолыла баралы.

Лиза бойынын кыскачак, же сүрекей јоон буттарыла түрген-түрген алтап, Майманын јаказындагы аш-курсақ садар оогош магазинди көстөп барган Онын кийининен Жантыгаш чойчыйткан. Магазинде улус көп — очередь болгон. Жантыгаш очередьке туруп алды. Же Лиза онын он салковой акчазын колынаң ушта тартып алала, «очередь јогынаң аларыс» деген. Ол, чындап та, орус үй улусла керижип-уружып турала, бир болуштоп ак, бир болуштоп кызыл аракыны алып ийди. Садучынын јандырып берген 5 салковойын Жантыгашка бербей, бойынын карманына сүгүп алган.

— Јандырған акчазын меге беригер — деп, Жантыгаш үнденди.

— Анаң, анаң! — Мында таныш орус бар — ого барарыс — деп, каруу угулды.

Олор туйук чедендү, эки кыпту турага кирип бардылар.

— Столго отур — деп, үй кижжи команда берди. Экинчи кыптан узун сынду, кадалгак көстү уул чыкты. Оны ээчиде андый ок экинчи уул. Анча-мынча ой өткөндө — үчинчизи чыкты. Ол јангыс ла майкалу — төжи, колдоры койу кара түктү эптир. Онызы коркушту узун бычакты брусокло «шы-ыйт, шы-ыйт» этире јыжып, курчудып турды. Калаңы эзирик кадалгак көстөрлү уулдарды көрүп, Жантыгаштын куйка-бажы атырайды. «Јеткерлер бу турбай. Ол-бөгөн бойым өлгөним бу туру» деп, ол ичинде сананды. «Қачар, јылгыр ла качар». Качан баштапкы стопканы уруп берерде, Жантыгаш оны уур-

тап ийеле, оозын жаба тудунып: «рвать, рвать!» — дейле, турадан чыгара жүгүргөн. Ол ло бойынча, сыр жүгүрикле жегезине жеткени бу эмтир...

Жантыгаш ла Эрмекчи баштапкы ла келген автобуска отуруп, Горно-Алтайск жаар көндүгип ийдилер. Анайып келип жатканча, жегези Жантыгашка шымыранып ийген:

— Байагы эмеген мында отуры ине.

— Кудай ла сени сок, кайда? — деп, ол бажына соктуруп жалкыган аттар чылап, туура болды. Онон токунап алып, ичкери көрө, чындап та, Лиза автобустың эң ле алдындагы тактазында, бейи көрүп отуруп алтыр. Ол эзирик көстөриле имдеп, ичкери кол жаңыды.

— Барып ла жадыс дийт — деп, оның имдегенин жегези Жантыгашка жартады.

— Кайкамчылу эмтир — деп, Жантыгаш айтты.

— Барып, акчаның беш те салковойын болзо, сурап ал.

— Ары ла кедери. Ол жеткердин бойы эмтир, бойы. Мен энемнең чыкпай, 15 салкой акчадан чыккан эмес инем. Унчыкпагар жеге — деп, ол Эрмекчининг тизезин ныкып ийди.

— Чыга берди, жүре берди — деп, автобустың база бир токтогон жеринде Эрмекчи катап ла унчыкты.

— Бойсын, ары ла тайылсын. Кайкамчылу эмтир. Жеткердин бойы...

Жантыгаш ла Эрмекчи облбольницаның одожына түжеле, оору кижиге — Моштоев Иванга жолугарга бардылар. Же ол кижиге кандый да Лизаны билбес, кемге де, качан да акча бербеген болды.

— Жеткердин бойына туштаган эмитирис — деп, Жантыгаш үшкүрип айтты.

— Болгоонып жүргедий эмтир — деп, оны жегези, Эрмекчи, жөмөп лөүредип айткан.

„Тургавту журт“

(куучын)

Көрмөстөр керегинде улустаң укканым кюп. Је бойым мындый бир учуралга туштадым.

Бу керек Ада-Төрөлис учун Уду јуунын калганчы јылдарынын јайында болгон. Бистин бригадабыс Куберги деп сөзөктө өлсн эдип турган. Бого келген күнистин эртенгизинде ургун јанмыр јаап, биске — бугул тартып турган уулчактарга, эртен турадан ала эдер иш јок болгон. Тегин канайып отурар? Эртен тура кайындар кезип, волокушкалар эткенис. Туштин кийининде кызылгат тергенис. Мында кызылгаттын көби коркуш. Ыраак та эмес, сдунын ла эжигинен ары. Бышканын не деп айдарар, торт ло чөйип койгон эттий. Көнөгөр јаныс та төстөн өтпөс, толуп калар. Бисте көнөк эш бар эмес, оозыска ла «тергенис». Качан тижис кабыгып, тилдерис ачыжа берерде, одуда јаан улуска берерге, бөрүктериске јууганыс. Јаан улус оны керексибегендер. Олордын да өлсн чаап турган јеринде кызылгат толо. Казан-айак азып турган Јала деп келин өрөмөгө булгап јийтем деп бистен бир эмеш кызылгат алган. Оны да учураганыстан ла эмес, «Кажы, кемигердин терген кызылгады амтанду» — деп, јаан, чала күрен өндү кызылгаттарды талдаган.

Эртен тура колхозтын бригадири келип, төгери энирге јетире килеје аяспаза, агашту јердин калың өлсн бачым кургабас, бугул тартып турган уулчактарды сонзун талтүшке јетире айылдарына јандырып ийер дейле, барган

Бригадир бисти «курсақтың кабы» да деп айткан болзо, бис ого бир де ачынбай, јанатаныска сүрекеј сүңгенис. Ол туштагы ишти эмдигизиндий дейдеер бе, јурттын јанында ла сөзөктө иштеп турган бригаданы кемди де јандырбас. Јаан улус недедеде бир катап мылчага кирерге, јаныс ла јанмыр јааган күн энирде јанатандар. Јутта өлсн чабар чыдалы јок оогош балдардын айылына јанатан шылтагы — јааштар болгон. Эмди јут болгондо, өлсн эдип турган улус силос оролойдылар. Ол тушта бистин колхоз силосты ас эдетен. Олсн ижи тидим көндүге ле

берзе, силосты токтодып, ончо чабынды жууп, обоо эдетен. Силос ол неге керектү азырал, бир де аш жок, куру суу, кей-кебизин неме. Ол бозулар ненин учун кыжыктап элүп турган болор деп, силос жиген уйлардын сүдин эмеле, жудап жат

— Бүтпей турган болзогор, улустын жаңыстан уйларынын да бозуларын алзагар. Кажы айылдын уйынын бозузы кыжыктап өлди? — деп, бригаданын чалгыларын таптап турган Салан өбөгөн жаантайын арбанатан. Бир катап бис Салан өбөгөннин баштанкайыла силос эдерге чапкан өлөңди толгоп, агаштын будактарына да артканыс.

— Толгоп эткен өлөң сүрекей ток, кышкыда бир толгу өлөң бир бугулга туруп жат — деп, Салан өбөгөн жартайтан.

Бистин анайып толгоп эткен өлөннистин тогын, ток эмезин билбедим. Ненин учун дезе, ол өлөннистин жаңы ла кар түжерде эликтер чек үзе жип койгон. Олор айландыра турган обоолорго тийбей, бистин толгоп эткен өлөннисти жигенде, байла, сүрекей амтанду болгон болбой. Кышкыда улус Кубергиден сүрекей семис эликтер адып турус дежетен, байла, ол өлөң ток то болгон болордон айабас.

Je менин айдарга турганым силос ло толгоп эткен өлөннине кажызы артык болгонын жартаары эмес. Олордын жакшызын, жаманын ончо улус билер.

Ол күн эниргеери тегери, качашкан неме чилеп, кип-килейе айза берген. Мынайып айазатан тагма байа түште та не айаспаган? Тегине ле ижемжи, сакылта эдип. Жаңыс ла Азалу бажында кодыртыган койдын таакызы ошкош сок жаңыс самтар булут бар. Ол до ненин жаңмырын эдер. Узери, күн кыр бажына жууктаган сайын самтары үзүктелип, башка-башка бөлүнөле, жаан удабай ару кейге кайыла берди.

Эмди бистин сакуп турган кижини—бригадабыстын жааны, Көктөн деп келин. Ол та нени айдар? Айса болзо, колло чапкан өлөң эртен жуулбас, бисти жанар деер болор бо?

Күн ажып, бүрүңкий кире берген кийининде, өлөн чаап барган улус чалгыларын жүктенип алган экиден, жаңыстан келип турдылар. Олордын та кемизи де чалгызын чадырдын иргезине жөлөп жадарда, одуда Салан өбөгөннин казыр үни угулды:

— Чалгыларды одуга жөлөбөгөр дезе, ондобос бу кайткан улус! Чалгы ол магнитту неме, одуга жалкын түжер деп, канчазын айдар быларга!

— Кем жок, абаайыс, тегери кип-килен айас. Эртен турага жетире күкүрт болбос, коркыбагар.

— Түнде жаңмыр болбос деп, кудайдан телепон соккон уктын ба?

— Телефон сокпогон до болзо, жаңмыр болбозын мен чалгымнын өнгинен ле танып турум — деп, иргеде чалгы жөлөп жаткан Майкан айтты. — Менин чалгым чындап та магнитту, жаңмыр жаар алдында өңи кубулып, кара-көк жол тартыла берер. Айас болзо, андый жол билдирбес.

— Андый болзо, ол судурлу чалгынла өлөң чаппай, колхозтын

конторазының эжигине илип койгодый эмиринг. Оны јаандар көрүп, иш башкарзын. Өлөңди качан чабарын, обоолоорын ажиндыра билип отуратан болзо, сүрекей болор ине. Төгүне ле кижиле билбейтен немези чилеп, маска тийгелекте балбарылып јадатан көк темирин мактап. Сабын сый тебеле, чалканчактың ортозы јаар мергедегелегимде, оныңды ары ырат.

— Адылбагар, абаайыс, мен чалгымды изү күнниң чсына изидип, өткүре јажыбазын деп, сууга суктым — деп, Майкан Салан өбөгөнлө сөс блаажатаны темей керек болгонын билип айтты.

Көктөн Майканның судурлу чалгызының мекезине бүткен болгодый, бистердин јанарга шыйдынып алганысты көрөлө, айтты:

— Бу копновозтор кайдөөн шыйдынгылап алган. Күн айазып келедерде, эртен бугул тартпай...

— Колдың јери эртен кургаар ба? — деп, Салан өбөгөн куучыңга киришти.

— Андандырбаза, эки де күнге кургабас. Удура түштең ары андандырар керек. Олорды өлөң андандыртпай тегине не азырайтан.

Көк јарамас, база ла бистинг курсагыска једишти. Кече учетчик болуп турган Кураан деп кыс сзөк түжерде энем оныла меге бир курут, алакан кирези быштак, кондепаның солдаттарынан эки шил алтай аракыла толуп алган баклашкага кайнаткан сүт экелип берген. Кордозом, эки күн кирези бойымның азыгымла да јүрерим. Менде не болзын, кызылгатпаң тереле, сүтке булгап, курутка кожуп јизем, бир де алдырбазым. Је арткан төрт нөкөримниң бирүзинде де азык јок. Тортыш ла Токток деп эки карындаш башкүн келген азыгын эңирде јанатан эмейис дейле, байа түште өмөлөжип, үзе јип алгандар. Сатыш ла Амырга азык келбеген. Байа олорды быштакла мен азырагам. Бригадада кайнаткан тарааннаң өскө неме бар эмес, айылдан азык јок кижиле сүрекей аштап јат.

Бистинг бригадада јаан кара уй бар. Көөркийдинг сүттүзин не деп айдар. Бир ле сааза, көнскөкө јык толтыра. Тараанды сүтке кайнатса амтанду. Је Салан өбөгөнниң айтканыла болзо, ол силос ошкош кей-кебин курсак. Јаңыс ла кижининг кардын чадайтып јат. Эки аякты ичин алар болзо, кижиле тойгоны билдирбес, јаңыс ла ичиси сыстаар. Оноң казан-аяк јуунадылгалакта ойто ло аштай берер. Бот, ол сүтке кайнаткан тараанның кийининен бир болчок курут јип алза, сүрекей, кижиле бачым аштабас. Ол тушта јайгыда — калаш бар эмес, бис ол керегинде сананбайтаныс та.

Колхоз мал сойгон тушта бригадага эт келип јат. Бир сакылталу неме ол. Этсиреген кижиле оны көрүп ийзе, торт ло тыркарап турар. Оны да тойо-кана јип туру дейдеер бе, јүс, тын ла болзо, эки јүс граммнаң једижетен неме ине. Качан этти складтан алаала, бригадага јетирип, оноң кайнадала, таардың, јалбак чобраның үстүне салып, кижиле тоозына үлеп турганча, база көп лө короп јат ине. Кажы ла кижиле эдип тур-

ган немезинен алайын, амзайын деп јат. Кандый ла курсакты кайнатса, амзабай, јибей, онын чийин-бышканын кайдаг билет. Јагыс кезик улус неменин ойи-кемин билбейтени коронду.

Ол кун энирде биске этту тараан кайнаткан болгон. Алдында јанмырлу кун бригадага эт келбейтен, колхоз малды айас кундерде сойотон. Бу эт, байла, откон каандарда сойгон малдын эдинен арткан ошкоч. Чала эбеш јытанып калган. Је јытанып та калган болзо, семис, јакшы эт. Ого үзеери, бистин јерде јаткан Кара Паапай деп кижинин айтканыла болзо, эттин эбеш јытанып калганы јакшы. Ол кизи «Мен эттин чала тынчып калганын тапсынатам, јаш этти көп јизе, кижинин кардын ойкөп, бачым курсак болбос неме ине» — деп айдатан.

Бис Көктөннин де айтканына јаан ачынбаганыс. Чындап та, курсактан тапчы ойдө эдер иш јок болзо, бисти айылдарыс јаар јандырып та ийзе кайтсын. Је керек андый болбоды.

Эт быжып, Салан өбөгөн курч бычагыла ооктой кезеле, јалбак чобранын үстүне үлеер башта сурады:

— Мыны канча кижиге үлейтен, јанган, јангы келген кизи бар ба?

— Кубулта јок. Он сегис эдип үлеер.

Бу ла тушта магнит чалгылу Майкан туруп, сакубаган јанынан мынды эрмек айтты:

— Он үч кизи иштеер, он сегис кизи ажанар ба? Социализмнин ойинде «Кем иштеер ол јиир, кем иштебес ол јибес» деген ээжи бар эмес пе? А бу, бүгүн иштебеген уулчактарга этти тегине ле не беретен. Иш эпеген улус мүн де ичсе болбой.

Бригадирис та социализмнин бу чындык ээжизин бүдүрерге сананган, та чылаган улус тойзын деп килеген, этти ойто он үч эдип үлегер леде.

Кск јарамас, ого кизи канайып кородобос! Эт јок арткандардан элден ле озо Токток үнденди:

— Биске эт бербезеер, эмди ле јана берерис.

Токтоктын кийининен Сатыш турды:

— Араспе бис бүгүн иштебегенис пе? Беш волокушаны кем эткен?

— Салан абаайыс эткен эмес пе? — деп, байа ла база Майкан кыришти.

— Мен, мен, бис ончобыс бойыс эткенис, еще эртен өлөн ангдандырын деп јадыгар — деп, Амыр айдала, күнүреде ыйлап, чакыда илип койгон үйгенин ушта соголо, өзөкти төмөн жүгүрди.

— Мени эмди өлтирсегер де бери келбезим, аттары кажан да болзо, дайаркалардын бугулын тартарым — дейле, байа бойынча унчыкпай отурган Тортышка атыланып, азык экелдирип турган јаргак баштыгын тудунганча, Амырдын кийининен ары жүгүрди.

Токток ло Сатыш ого база кожудылар. Мен база нөкөрлөримле кожо барар эдим. Эдинип жүрген сок јагыс баалу јөөжөм — адамнын кайыш тискиндү мснүн үйгенин байа бир Кураан деп тагма сурап ала-

ла, јер кемјип барган. Бойының үйгенин та кайда эткен. Сураарда, көрүнип јаткан немени јок деп айдып албаган эмес бедим. Јок ло деген болзом кайдадым, эмди нөкөрлөримле кожо барып јадар эдим. Адамның кереезин бир болчок тынчып калган этке толыла, канайып барар. Јылыып калза, меге он до килограмм эт керек јок. Јууның баштапкы ла јылында фронтко атанып, эки јылдан бери суру-чабы јылыып калган адам јанып келеле, мөңүн үйгеним кайда, балам, дезе, не деп айда-там? Менде адамның мөңүн үйгенинен баалу не де јок. Кураан эмди де једип келетен болзо, мен оны чакыга да јетирбей, үйгенимди адының бажынан суура тартала, нөкөрлөримниг кийининен ары жүгүрер эдим. Је качашкан тагмада суру да јок. Карануйда јерди та канайып кемјип турган?

Мындый санаалар мени кыйнап турганча, Салан өбөгөнниг токуналу үни угулды.

— Мен бодозом, уулчактардың кородооры јолду. Этти он сегис эдип үлеер керек.

— Качып јана берген улуска тегине ле не үлеер — деп, келиндердинг бирүзи маказырап па, айса кородоп по карануйдан үнденди.

— Ол уулчактар јогынан бистиг эртен өлөң обоолойтоныс тсгүн. Майкан јаныскан беш те килограмм эт јизе, јангыс уунда беш атла бу-гул тартып албас. Олорды барып экелбезе, неме болбос — деп айдала, Салан өбөгөн саста армакчылап койгон ады јаар басты.

— Тегине ле јобобогор, карган, олорды эмди качан да сөскө кийди-рип албазыгар — деп, Көктөн чөкөп айтты.

— Кандый ла немениг эби, сүмези бар ине, балдар, — деп, карануйдан карганның үни угулды.

Јаан удаган јок јер кемјип жүрген Кураан келди. Коронымды бадырып болбой удур жүгүрип барала, адынан гүшкелекте үйгенимди уштыгыра јатсам, мениг кородогонымды билген неме чилеп айтты:

— Кудаай, өрөртиненг келип јадала, адым бүдүрилип јыгылала, будым үзениге илинип, коркуш болдым...

Бойы јеткерге илинген кижиге канайып өткүре кородоор, өкпөм өчүп, кородогоным эбеш токунай берди.

Эмди барар да арга јок. Туку байа барган уулдарга канайып једжер Ого үзеери, јолой тургакту јурттар да бар. Азалуның оозындагы көрмөстү јаратты ай эскиде сок јаныскан канайып өдөр. Мен алдында Азалу деерде ол сөстин учурын ондобойтом. Эмди көрүп турар болзо, Азалу дегени көрмөстү дегени болуптыр ине. Оны да бис кайдан билеек. Салан өбөгөн јартаган.

Јаан удаган јок канзазының оды јаркындалып, карануйдан Салан өбөгөн көрүнди. Обөгөнниг јаныскан келеткенин Көктөн көрөлө, маказырап айтты:

— Тегинеле јобобогор деп, байа айттым ине. Эртен мен олорды эне-адазына чыбыктадала, түней ле экелер эдим.

— Балдарды тегине ле не јободор, удабас бойлары да једип келер — деп, Салан өбөгөн токуналу айтты. — Айылдарына јеткен кийининде оларды сөскө кийдиретени чындап та күч болор.

Өбөгөн одуга једип, аякта тараанын үзе ичкелекте, төрт нөкөрим оп-соп түжүп калган јеттилер. Та неден де коркуганы иле билдире берди. Урган курсакты да ичпей, чадырдын түби јаар киргилей берерде, Салан өбөгөн сол көзин сүмелү сыкыйтып айтты:

— Шак бу уулчактарды төмөн Шапыйт јуртының тургагы туткан болбойсын. Кызыл энгирде коркушту тургакту јер эди.

Нөкөрлөримнің үлүге келишкен эттерин јаңыс аякка јууп салала, чадырдын түби јаар кирзем, Сатыш коркыганына тили чоколдонып јартады:

— Ба-таа, уул, карын сенин барбай артканын јакшы болды. Көрмөс деп немени бис бүгүн јаңы ла көрдис.

— Кой дезе кой эмес, чочко чылап кортылдап турар, чочко дейин дезе түги, өңи кой ошкош — деп, Токток кошты.

— Мындый немени кайдан көрдигер? — деп суразам, Токток куучынын онон ары көндүктирди:

— Шапыйттың јуртына једип ле барзабыс, бир көрмөс јолдыг алтыгы јанындагы баргаанын ортозынан чыгала, бистин јолыска тал туура јадып алган. Јолдон чыгала, үсти јаныла одок дезеес бажысты корып мантаган.

— Маңгы да саң башка, алдындагы сандары кыска, түргендеерде кийининдеги сандарыла мантап турган — деп, Амыр тыркурууш үниле кошты.

— Слер бери јүгүреригерде кийинигерден ары сүришти бе? — деп сурадым.

— Көрмөс сүрүшсе, кайа көрөргө јарабайтанын билбес бедин. Јулазын блаадарга болуп, оны кем ајыктаган болор деп, јаңыс одуга јелеле, санаабыс токунады — деп, байа бойынча үн јок отурган Тортышка јартады.

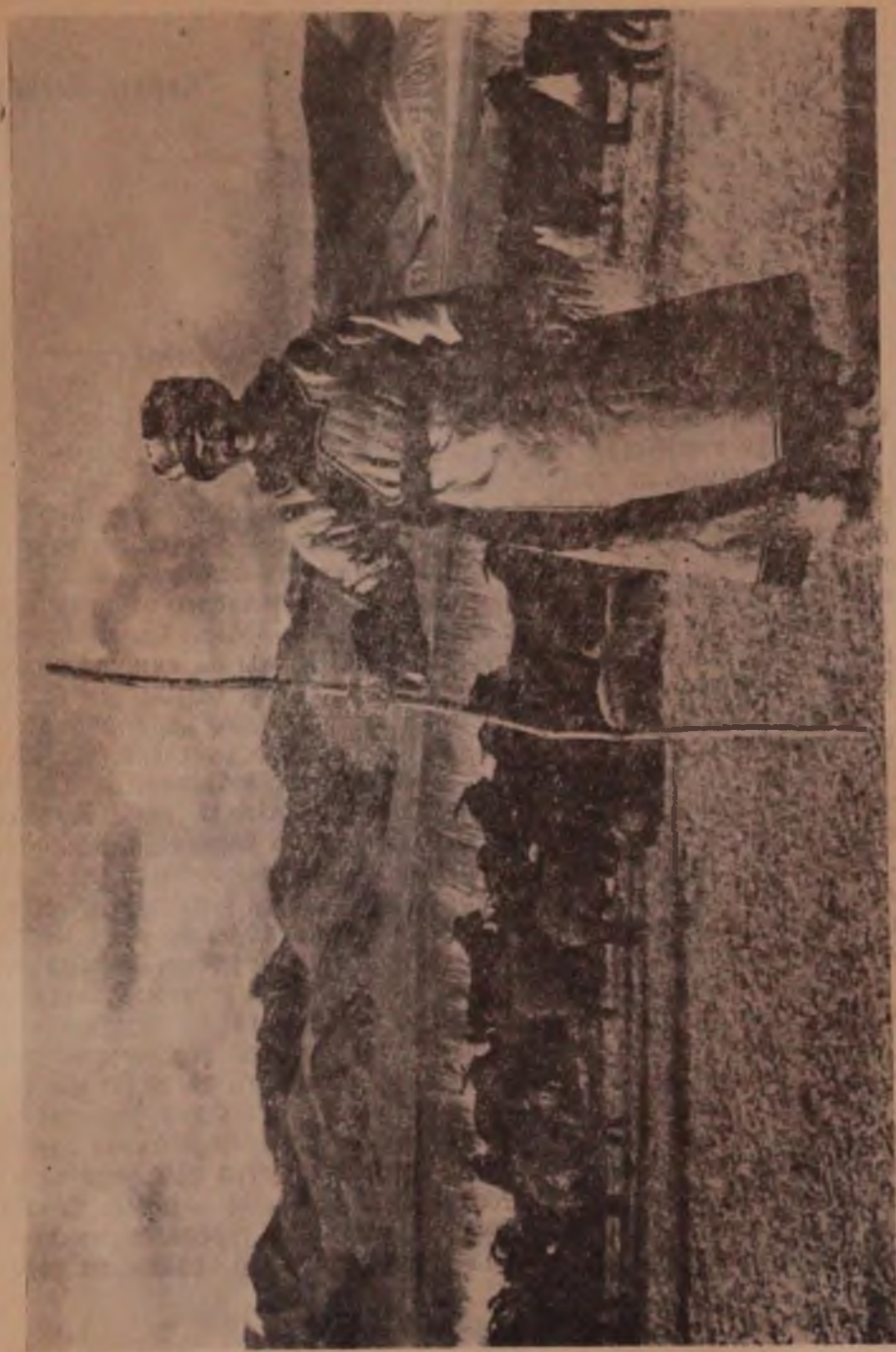
Ол күн энгирде көрмөстөр керегинде куучын көп болгон. Эртеңгинде тас баш јарылгадый аяс күн тийип, аңдандырган өлөң тал түштең ары обоолоно бергедий болордо, бис бугул тартып турган аттарысты тударга оду јаар бастыс. Сатыш одуга јууктай базып келеле, та нени де көрүп ийеле, коркуп јана болды. Бу неден чочыпан уулчак болотон деп, оның ајыктанып турган јери јаар көрзөбис, Салан өбөгөн бойының кой тере тонын антарала, ат буулап турган узун казыкка илип койтыр. Бу ла күннен ала Сатыш антарып койгон тон көрзө, чочып турар болгон. Шапыйттың јуртты дезе тургакту јурт деп адалган.

Је ол јурттың көрмөзи кайдан табылганын Салан өбөгөн бойы јартабаган болзо, эмдиге ле бала-барка, керек дезе јаан да улус, кызыл энгирде анайда барарынан коркып турар эди.

Ол күн энгирде менин нөкөрлөримди Шапыйттың јуртына туйук-

таган неме тургак эмес, Салан өбөгөн болуптыр. Обөгөн уулар өзөк-ти төмөн лө аларда саста армакчылап койгон адын жайдакка минип ала-ла, аралдын ол жанындагы жолды төмөн чаап түжеле, уулчактардын жо-лына тонын антара кийип алала, жадып алган. Атту кижини жойу уулчак-тардый эмес, олар жана ла болордо, ойто келген жолыла озолоп жедип келген.

Кийининде өбөгөн жангыс ла Шапыт журтынын эмес, өскө дө журт-тардын, боомдордын тургактары база ла анайып табылган ине деп куучундайтан. Эмдиги бала-барканы алмас-көрмөслө коркыдып, чочы-дып турган кижини бар эмес, олар ого бүтпес те, онон коркыбас та.

Цолдордиг ээзи

Жайлуга көчкөни

(«Туулар эззинин көли» деп повестьтен алган үзүк)

...Бир канча өйдүн бажында бис театрдаг чыгып келдибис. Сеелгек жашкан кар өткүрө куранттар он катап соголо, быдырашкан отторлу городтын үстүндө жымырап калды.

Бис жаңы ла «Куулардын көли» деп балет көргөнис. Эмди менин жанымда нажыларым — алтай, кыргыз, монгол жийтер — мени аэропортко жетире үйдежип бараткылары. Уч частын бажында мен бир жылга жуук болбогон жерим жаар учарым. Же жалкынды түргөн лайнерге отурганчам, бистин кажыбыста ла бу балеттин кеен музыказы... Мынайда чүмдеерге бойынын жерин, жонун канайда сүүрге керек! Кажы ла кижиде онын түнде-түште жүрегинең айрылбас эрлинези бар... Көли бар... Мен билерим, бу «Куулардын көлин» чүмдеген киж менин көлим керегинде айткан, ончо солоңыдый үндерди көлимнең көчүрүп бичип алган. Ол көл база кайда да кырларда. Кажыгарда ла ол — башка-башка. Бу көлди бис алтай журукчынын журугынан база көргөнис... «Жаңы жер»... Бу көл менин төрөл журтымнан ыраак эмес, кыр ажыра, он беристе кирезинде, жадыры. Онын ады да теп-тегин: «Экинчи көл». (Ненин учун десе, анда улай-телей жүре берген он эки көл бар, калганчызына жүк ле уч күннин бажында жедерин). Оскө улуска онын жараганы-жарабаганы меге керек беди! Алтайда анаң да жаан, анаң да кеен көлдөр көп, же мен бойыма жангыс ла бу көлгө ончсынан жуук карузыгам. Андап та жүргемде, андагы жаткан малчыларга да жүргемде, өлөңдөп тө турганыста, бу көл кыйалта жоктоң жолымда туштайт. Кезикте сени айландыра немелер ончозы жакшы да, ончозы бойынын жеринде де болзо, же жүрекке та не де жетпей турар. Та не, та не... Бир ле сананып турар болзон, бу көлдин жарадында узакка болбогон эптирин, онын кайкалына көмүлүп, эбире бажы карлуу тууларга көрбөтөн болуптырын. Шак ла бу мынын учун көксинде та не де жок. Кижинин жоксынган немезин бойы да билбейтени — жангыс ла көл керегинде болор эмес. (Шугаанду городто узак өйпө жүреле, керек десе арып-чылап калганынды да жангыс ла жерин керегинде сананган сездин ине).

...Аэропорт јаар учурткан калганчы автобус. Арай ла болзо самолёттон артып калар эдим, је ол керегинде соңында айдарым, а эмди мендеп турганым коркуш. ...Бир канча өйдөн «Ту-104» шугам бетон жолында ийделу күүлештен тыркырап турала, оноң тегеликтери жерди ычкынып, телкемдердин үстүндеги карануйга жажынып калды. Жымжак отургыштын ийинине бажымды кыйын салала, уйуктай бергенимди бойым да билбей калдым. Бир ле түжензем, айылыма једип келтирим. Јаанап келген карындажым, сыйыным мениң эжиктен кирип келгенимди көргилеп:

— Эне, Аруул келген! — дежип тура жүгүргилейле, тал-табышту арадай бердилер.

Темир орыннын үстүнде адам танкылап жадыры, энем сол колында галканду аякту, он колында чай азышка күрерип калган сускулу, чап собурып отуру. Онын тумчугу ла мандайы талканга уймалып калган; байла, талканду кольла чачын түзедип ийген болгодый. Мен отура түзеле, энемнин жүзин арлап бердим. Онын жүзинде чырыштар кожулып, саамайындагы чачы саң башка јаркынду эмтир. Мен озо баштап мыны күн тийгениненг улам јаркындалып туру деп бодоғом, оноң өнөттийин ле күнди бөктөй турала, база катап ајарзам, саамайы ол ло аайынча јарып туру. Ол меге удур көрөрдө, сүүмјинин чырыштары өйдин чырыштарын түзеде таркадып, јайыла берди. Энем мениле јажыт болгон шајын аякка изу чай уруп берерде ле, кем де ийниме јылу колын салып ийгендий билдирди.

* * *

Былтыр сооктор јерге түжерде, суулар барып јадала, тонуп тура калгандый. Эмди суулар алтын көлдөрин ле талайларын эске алынып, кенейте арка-белиндеги тошторды сый соғоло, күзүрөп манташтылар. Күнөт јерлердин кары ончозы кайылган. Баштапкы келген јылу эзиндер чыкту жерди јаска белетейт. Арка јерде арткан ак кардагы чибилер торго ло саң башка планетага өрө содойгон ракеталардын сүрлериндий. Олор бажыла тенериде уйкулу эжинип, јастын бойына једип келеткилегенин јарт сезип алгылагандый. Јерде мөңүн жүрүмнин кыш өйинде уйуктап калган ойыны ойто ло баштала берди. Андангылап, бис өзүп турубыс деп, ак-јарыкка угуза кыйгы салдылар. Тенери ле јер экү — кемибис эн јажыл деп маргыжып, а суучактар ойноп, кыштай олјодо јатканы керегинде кажы ла тазылга куучындап берип турды. Јажыл өң — ырыстын, сүүмјинин өңи. Јүрүмнин маанызы јажыл мааны ойто ло јер үстүнде јалбырап баштады...

...Ичкери бараткылаган уйлар, уйлар, уйлар, оноң бир уй...

— Аруул, ол боос калјан ийнек артып туру ошкош. Акыр! Карас, сен бойың барып көр: ол көрмөс «јадарга» турган болбозын, — Кеңей эјебис кангазындагы таңкынын когын ээрдин кажына согуп кактайла,

узун соргылу канзазын ары-бери чыйкырада согуп, кайра бурулбай да ат үстүнөң кыйгы салат. Уйлар жер сайын таркажып, бистинг чагысты темей жерге чыгарарга күүндери тийе берерде, табылу ла чоґо отоґылап баратты.

Кенейдинг өбөкөзи Сарбай, Карастыйы Сүнеш те болзо, олоґ экү эмеш төрөґөн улус. Кееней тен өткүрө төрөөнзөк. Торт ло жамы-чегин эбиреде ылґап отурар. Чындап та, бу јакшы јан.

Акыр. слерге айтпаган эмитрим: Сүүнер деп кысла Женя деп уул Сарбайлардын балдары. А мен дезе быларга көчөргө болужып турган кижн.

— Бу сен үренип ле јүреле, үкү болуп сооп калатан кижн болбойын. Аруул... үредүүнґ кандый неме эт? Менин кызым база үренерге турган... Айла, кожондоп база үренетен неме бе?

— Јүк ле төрт јыл үрендим, былар. База бүдүн јарым јыл арткан — деп, Кеенейдинг сурагына каруузын береле, онон ары айттым. — Уу, кожондоп үренери недең де күч. Јүзүн-јүүр музыка, ноталар, бойы да кандый-кандый инструментле јакшы ойноп билер керек.

— Эмди үренип алзан, кем болотон эрлик сен?

— Инженер болгон кижининг бу алтайда эдер немези табылар ба, кудамай?

— Оо, шык толтыра не: тура да тудар, мосто-түнел де јазаар, јол до салар, аэродром до јайар.

— Андый болбайсын. Самойлот ло поисттердең удабас јынґрап јадатан јер не бу.

Сарбайлардын билези — уй кабырган улус. Айдарда, бис уйларды кыштузынан јайгы турлузы јаар айдап јадыс. Кеенейдинг өбөґөни, Кер-теш, малды бис үчүге артырып салала, бойы озолодо, андагы јуртты бис келгенче белетеп саларга, айылдын ичин коштоґон аттарды јединеле, јүре берген. Тен барып јатканыс — сүрекеј јаан көч ине.

Удабай ла Баштапкы көл көрүнип келди. Экинчи көлгө јетире эмди де эки беристе. Оны мен слерге «Туулар эзининг коли» деп адап бербей кайттым. Ол көлдинг ары јанында јаан јалама да бар эди.

— Былар, слер бу көл керегинде нени билереер?

— Јылдын ла одоштой бис јайлайтан көл лө эди. Је анан, сен бойын билеринг, база суучак агып чыккан. Ол ло... Акыр да... мында Карас база анайда сураган. Мен оґо чөрчөк айдып береримде, ол јытрадына бичип ле туратан...

...Кееней Караска айткан чөрчөґин анан-мынан куучындап јүреле, кенейте адын токтодып, кайра көрүп ајдат:

— Бу Карас кайдөөн кире берди — эмдиге јок?

Мен бу чөрчөктөң айрылар күүним јок то болзо, адымнын чылбырын кайра тарттым.

— Бойын да капшай кел. Ол уулды табыштанбай ла барып көрзөң: база ла јытрадын тудунийсле, ат үстүнде салґаадап калган отурар.

Кара-кер адымның оозын кайра тартып алала, байкынына камчыла бир-эки жызырада салып ийеримде, онызы торт эмдик чилеп туйлап, оролыжып, жолло ойто кайра келерде, кыйгастанып туруп желип ийди.

— Бу, уулдар ла минген токток тургуза ла эмдик боло беретен эмес пе...

— Онызы твист деп бије бијелеп турган не, былар!

Агаш ортозындагы кандый да актын кырына мен тен коркушту тыгытту чаап жеттим. Чындап та, кичинек ак жердин талортозында, Карас неге де энчейип алган ат үстүндө отуру. Адымды кенейте токтодорымда, ол нени де сеспейт ошкош. Мен ого жирме алтам кире жууктай жортык барзам, база да ажару жок. Бойы, айла, химический карандаштын учын кемире-кемире, эриндери торт көк. Нени де шымыранат... Бичинип жаг не! Анаң өскө, бу жанында келген тибиртти үскер де болзо, кижиге угуп ийбей.

Мен Карасты, үредүзи жүк ле жети классты тегин ле колхозчы уулды, эмди саң башкалап көрүп турдым. Андый жайалду күлүк жетире үренген болзо. Талантту болгону үредүзине чаптык эткен болбайсын. Жайалта кижининг ончо ажарузын бир ле неме жаар ийде салып ийер не. Карас жагыс ла литератураны үренетен болгон ине. Ол не-немени коомой эмес те ондоп билетен болзо, же жетинчи класстын кийининде ого иштеерге келишкен.

Чаптык этпеске, актаң ойто чыгып жортып баратсам, чога өскөн агаштын төзинде калжан уй жатты. Онын тынастал, мыжылдап жатканы коркуш. Калжан уй анда канай жатканын кайдаң көрөйин, бир ле ондоп отурзам, ол мени көрүп ле ийеле, өрө туруп, кырланды кедери аларда, онын куйругу алдынаң эки кичинек ак туйгактар ксрүнеле, ойто жылыйып калды.

— Ой, уул — Карастын кыйгызы угулды. — Анаар барбазаң! Бу уйды төрөтпөй, канайып туруң!

— Же кышкырба! Байадаң не айтпадың?! Сен оны жетрадынга бичи-бес болзон, калжан уй ара калар деп пе!

— Же! Эрмектиң учында ла ончолоры меге анайда кадалар болгылай бертир! Акыр, тур... сен ол уйды билбезиң. Оны ыраактан ла жууктабай каруулдаар уй. Ол кижиге көзүнчө бир де төрөбөс...

Эмди мен Карастын жанына келеле, куучындап турган кижиге болуп «общий жетрадын» карап көрзөм, анда не де бичилген эптир.

Бир катап сөстөр жолымда туштайла,

Жүрегимди жажына өйкөбөрүн

мен билбегем.

Айакка кеен аракы ургандый

жүрегиме жүрүмди урала,

Ич, сүүнип жүр!

— деп некеерин
ол тушта сеспегем...

— Же, уйды барып ксрөлик, Карас?

— Онын бозузын мен тутадып турган чылап, күйбүрөп турун?

Мен эмеш кемзинип, кайра бурудым...

Бир эмеш ойдин бажында Карастын кыйгызы угулды.

Ман бажында једип барзам, курчай өскөн чаалдардын ортозында бозу јаткан эмтир. Карас бозуны аларга канайып та јууктап болбойт. Онын алдында туй туруп алган уй. Адымнын чылбырын бош салып ийеле, ээрден түжүрө секирип, бозунын үстүне бардым. Бозу өрө турарга тап эделе, буттары тырлажып, ойто ло көңкөрө јыгылып калды. Бир ле оңдонып турзам, белиме та не де јык ла этти. Уйга челиттирип алала, ойто тургалагымда, јаш бозуны Карас кучактана соголо, качан ок чаалдардын кийини дөөн жүгүрө бериптир.

Уй Карасты сүрүп, база ла айлаңыжат. Уул бозуны кучактанып алала, канчазын мынайда уйдан качсын. Онын учун ол бойы да сурайт:

— Аруул, мен бозуны өнгөрип алганчам, бир эмеш ойгө ол уйды јандыр!

Бу уйды јандыратаны кандый болгонын эмди мен билерим: уйдын мүүзи јулкуй тийген јалмажым ачып турганы сүрекей...

Учы-учында бис экү уйды тытка армакчыла јаба тарткан соңында, Карас бозуны өнгөрөлө, атана берди. Качан Карас јарым беристе кирези ырай берген кийининде уйдын будын божодып ийдим. Ол јайымды сескен ле бойынча торт октоло берген. Чөпкө уймалып калган кайыш армакчыны арлап, мендей-шиндей канјаалайла, атка минип, Караска једжерге мантадып ийдим. Бир эмеш түргендейле, јалбакты өрө араайынан бастыртып баратсам, ичкери алдымда не де көгөрөт: чичке кайыш канјаазы элейле, бозу эш туйлаарда, Карастын тетрады үзүлип түжүп калган ошкош. Онын алтыгы јанына јаба јортып барала, аттаң түшпей ле эңчейип, өрө тартып алдым. Ачып көрөйин дезем, эби јок немедий; көрбөйин дезем — ичимде отурган јилбиркек көрмөстөр көөрөп, каймыгып чыгат. Тетрадытын кирленгени аайынча бодозо, кабортозы бичилип калган ошкош.

...Кайышты чече тартып ийдим. Баштапкы ла страницалар.

* * *

Јайлу. Аттаң түжүп, айландыра көрөдис. Ончо немелер мында тыны јок болгон. Былтыргы өтөк, эскирип бараткан кажаан-чулан, јемирик мандар, көзнөгин туй кададала, өскүзиреп калган тура, јоңдоры самтарайа түжүп бараткан чергпе айыл. Онын ичинде боро кучкаштар түнген куру таскактар, кубал-тоозынпа бастырткан эчок. Эжиктин эленези,

тутказы, бозогозы кижини ундып салган, олор эм тура база тыны жок немедий. Түнүктеги адыс аарчы-курут жогынаг улам теролойло, жагыс ла кабыргалары артып калгандый. Айыл ичиндеги жер де ээзин сакып болбой салала, эригип, канча-канча жиктерге жара тогып калган. Стендеги кадулар кижини ундыйла, эмди таныбай, болгобос аразында онын кебине, колдоруна илинип турат.

Же Кеегей ле Кертеш турлуга жанып келген. Олорло кожо бери малы келген. Эмди айландыра блонди, мында мал бар учун, учуры жаан немедий сезедиг, жартап корөдин. Онын ончо солонгыланган сндорин сен сезип жадын, кайда, канайда өсконин темдектеп жадыг. Же мал жок болгон болзо, олгонди сен анайда ажаарбас эдинг: козиге ол тушта жүк ле жыраалар, жүк ле жаан жаркынду чечектер илинер эди. Кертештинг колы малтаны туткан: эмди жерде амырап жаткан мандар кенейте уйкудан ойгоноло, өрө тургулап, сынын кериделе, бийик ле кууй, айылдын жанын эбиреде күрчай тургулай берген. Кажаган, чакы-казыктар кажайыжа жагырып келгендер... Кеегейдинг колынынгузы айыл ичинде алтыннаг да баалу болуп корунген: жоргомоштинг уйаларыла туттырган стенелер кара да болзо, же ончозы жалтыражып чыкты. Түнүктеги адыс, жулук алынган чылап, бойынынгу кару жыдыла жытанган; очоктогы кубал түнүк өткүре айылдаг качып, сооп калган күл алдынаг костор, күнкажы чечектердий, чыгара өскилеп келген ошкош билдирген. Жыды туку качан чыгып калган өтөк жердег чык алынып, ойто ло таныш жыдыла жытанды. Боро кучкаштар кайдаар да жоголып, боро ло кара-баарчыктардын, сарылардын, көкжаактардын, чайчалардын уни чечиле бердилер. Айры чакы дезе эржинелерге ойто ло каруулдадып турат.

От күүлеп-күүлеп күйүп жат. Кеегей казан азып, эжиктег кирип келген мени королө, унчугат:

— Бүдүжинди королө, кижини каткыданг эрткедий (өлгөдий) кандый неме-эт! Калжан уй төрөрдө, сени мүүзине илип алала, төрдө бе!

— Кино дейтен неме быларла болгон не... — Кертеш нени де жагыртыктын аржанынаг кодорып, жөмөжөт. — А сен кайтканг, Карас?

— Жолой бозуны кучактанала, келетсем ле, жеерен уй бу ла келжат! Бир ле корзөм, аттын будына жык ла этире сүскен эмтир. Онон ат козырыктап туруп мантаарда, калжан неме кайдаг жедишсин. Бого келеле, корзөм, жолой будактар чамчаны да жыртып койгон, ойнодо жытрадым да канжаада жок. Эмди оны, чай кайнаганча, корүп салар туру.

Кертеш аттардын ээрин алып, ээрлерин айылга кийдиреле, улаанынгу жалманына жөлөгилеп, меге бурулат:

— Аруул, сен деремнеде нени эдеринг, уул? Колхоз болушчы берсечи болгон, күстенг ары берер болбой. Кичү изү айдын кабортозына жетире бизке де болушсанг. Айтканча Сүүнер кызым ла Женя уулым каникулга келер. Ол тушга слер, Карасла экү, өлөнгө барарыгар. Жоп пө?

— Же... Жоп лө...

— Күйүзи кижиден сурап тураар ба оны! Жаңыс ла приказтан берип салбай... — деп, Карас кире конот.

— Мен сеге не! Ары Айгүненин адазына барып айт! — Караска удура айдадым.

— Бат, бир-ноль бо? — Карас туулактын үстүндө каткырат.

— «1:0» дегени не, уулдар? Кем кемди канча катап төгүндөгени бе? — Кеенгей төмөн көрүп алган, мендөөн кылчас эделе, Карастан сурайт. — Жажыттар ончозы мынайда ачылар туру не. Женя Сүүнерге кизиреер болзо, ол до аказын «Деремнеде кижиде бар, адын айдарым» ден коркудуп, жалындырып жадатан эмей.

— Же тетрадынды барып бедрейлик, Карас. Чыкту эш жерге түшкөн болзо, жибип бараткан болор.

Мен өрө турдым.

— Жок, сен отур, уул! Анан ары качарга турун — аа...

Жажырбай айтса, бу солун Сүүнердин ада-энезине угулган сонгында, олор мени өскөлсүп турар деп сакыгам. Же эмди олор менин жанарга турганымды сезип, божотпой саларда, мен та ачынганым, та жаратканын аайлабай, кың-жан отура түштим. Айылдың ичи ты-ым... кемге де эмди нени де айдар керек. Мен кизирт эттим:

— Турбай, жытрадын барып көрөр не!?

Журтта да жүрзем, «отуруп иштейтен ишти» жеңил табар эдим, же карган эмес, жайгыда изүү туранын ичине нени эдип отурум деп жунтыйтан? Онын ордына арка-жалаңла не керип жүрбес кижидир ол!

* * *

— Ух, арыганымды! Ол неме кайда түжүп калат не...

Кертеш орыннын үстүндө жаткан тетрадыты Караска берип:

— Эмди «бир-бирден» бе, Карас? — деди.

Карас, ачынганым, айдар немезин таппады.

Акыр, мен көл керегинде чөрчөкти слерге айтпайтырым. Оны мен Карастын тетрадынан кычырып алгам. Бу алтай кеп-куучындардын сүрлүзин, ден! Чөрчөк-куучын сүүбес улустар бар:

— Сен жаш бала ба, айса, карган жаанак па? Айса, сеге умчы керек болды эмеш пе? — де деп, каткырыжып тургандары бар.

Мен чөрчөктө айдылган немелерди чынга бодобойдым. Же ол меге ару сүүш ле кунукчыл экелет. «Жажу» дешкилегер, «саг башка» деп айдыгар, меге түгөй ле, мен олордын көрнөзине жылынарым. Ыйлаарым, короодоорым, ачуумды бадырбай, чөрчөктөги улуска килеерим, ол эмезе, узак уйуктап болбой, бойымды баатыр эдип көрөрүм, санаамда бүдүргөн кайкалдардан, чын эмес те болзо, бойымнын көксимде жакшы боло берет. Санаам дезе тегериге жетире өргөөлөр тудуп, жүрегим кандый бир сүүштин ончо солонгудый өңдөрүн билип жадат. Жер үстүндө кемге де айдып болбос, канайда да айдып болбос сезимдер бар. Олор жүк ле ич-же-

римде арткай, ологро жүк ле бойым жажыркагайым, же омор кандый ару, бийик, кандый тату. Көксинде не де көлзөп жат, оноң улам сен бойың жер үстүнде эң ле ырызы жок немедийинг.

Бу да, Карастың Кеенейденг бичип алган көл керегинде чөрчөгининг ончо кайкалына жүрегим шингип калган:

«...Улустар түймеже берерде, Арату-Каан «адалу-уулдуны олјодоң божотсын» деп жакарган. Же качан улустар таркажа берерде:

— Једип тудала, улустар билгелекте јоголтсын! — деп, јалчыларына алгырган...

...Бойы Алтай-Қоого јууктай базып келеле, «сендий немеде сүүш болбос» деген.

— Ол төгүн! Мениң јеримде Јаражай деп кызыгардын чырайы бар, оны меге түш јеримде көлдин ээзи айткан.

— Јалчылар! Меге үлдү беригер!.. Ха-ха-ха... Айтканы чын болзо, мениң кызымды алзын! Төгүн болзо...

...Баатыр уулдың төжине болот тийди.

Уулды кынјылаган темир кынјылар тургуза ла кайылып калды. Күлдары мыны көргөн бойынча сагыжын арай ла ычкынгылап ийбедилер. Же чалкойто барып түшкен өлүк уулдың үстүне араайынанг бажын бөйкөйтип келеле, Арату-Каан көрзө, уулдың жүрегининг ордында... Јаражай кыстың јараш чырайы јатты. Каан үлдүзин ычкынып, кайра болды.

Јаражай мыны уккан бойынча өргөөдөн чыгара жүгүрип, адазынынг адына mine соголо, көл јар мантатты.

Арату-Каан кызын аргадаарга көлдинг кырына једип барза, Јаражай јангы ла калып ийген эмтир. Каан кызын ээчий калыды, же оны аргадап болбоды. Јангыс ла темей јерге суу јудунды. Же көлдинг суузында саң башка кайкал бар болгон: оны ичкен кижі керексиген кижининг санаазын билетен, коомой кылык-јангы јылыјатан.

Эмди каан кызы Алтын-Кооны канайда тың сүүгенин сезип, бу сезимнинг кызузына жүреги өртөлип, онынг ачузына чыдашпай, көл јар экинчи катап калып ийди.

Эмди онынг эди-сөөгин сүүштинг, агару немелердинг суузыны болгон ээлү көл, чыгара чачпай, бойына алып алды...»

* * *

Бистинг де улустардың ортодо бойы-бойыла ондошпозыстанг улам канча јаан өөн чыгып јат! Ол чөрчөктөгидий туу ээзининг көли бар болгон болзо! Бис онынг суузынанг ичеле, акту куўндеристи бириктирип, жүрер эдис.

...Акыраар да, андый көл, байла, телекейде бар. Кем ол «көлгө» туштаган, оны ончо улуска көргүзип берер учурлу.

Чындап та, андый көл бар. Јангыс ла бис, улустар, онынг чаңкыр суузын кожо ас ичкенис. Эйе, ас ичкенис...

В. Эдоков

АЛТАЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЙ ИСКУССТВО КЕРЕГИНДЕ ОЧЕРК

Туулу Алтайдыг журайтан искусствозы жебрен өйлөрдө, бир канча мунг жылдар мынаг эзо, башталган. Базырыктын кургандары, кайа-таштарда бичилген бичиктер ле журуктар Алтайдагы өткөн исторический процесстерди керелеп туру. Мындыг журуктарды албаты төкпөй-чачпай үйедег үйеге таркадып турган.

Эмди де алтай улус кийинген кийимин, тудунган-кабынган немелерин жүзүн-башка жилбүлү журуктарла чүмдеп, жарандырып алат. Анай-дарда, алтай албатынын жураар искусствозы жаан историялу деп айтса, жастыра болбос. Бу очеркting амадузы — алтай албатынын профессиональный искусствозынын историязын кыскарта көрөри, советский Туулу Алтайдагы живопись тамырланып, таркаганы керегинде айдары.

Туулу Алтайдыг профессиональный журайтан искусствозынын төбөлгөнүн ле онын өзүмин жакшынак алтай журукчынын Григорий Иванович Гуркинning творчествозыла чике колбоор керек.

Г. И. Гуркинning творчествозы революциядан эзо башталган. Гуркин карануй, бичик билбес алтай албатынын ортозында чыккан. Кычырарга ла бичинрге уренип алала, ол церковно-приходской школды таштап ийген. Бу ок өйдө журук жураарында ол бойынын баштапкы алтамырдын баштаган. Табынча темигип, ол бир канча жылдардын бажында ады жарлу журукчы боло берди. Же журуктарда тузаланатан бастыра эп-аргаларды билерге аңылу үредү керек болгон. Гуркинning талантын ол тужунда көп журукчылар сескилеген. Анчадала онын ар-бүткен керегинде айдылган журуктары жаңыс ла Туулу Алтайдагы улусты жилбиркеткен эмес, же онын бу журуктарын Россиядагы ады жарлу да журукчылар билер болгон. Олор Гуркинning журуктарындагы чаңкыр Алтайдыг жаркынына, журуктардагы көрүнип турган жеңил, ару кейинне кайкажып туратан.

Гуркин жаңыс ла Туулу Алтайдыг атту-чуулу журукчызы эмес, же бастырасибирский пейзажный живописьting төзөбөчизи болуп жат. Онын ады-жолы бастыра Россияда жарлу боло берген.

Ол 1827 жылда Улалуда (эмди Горно-Алтайск) чыккан. Баштап ол Улалунунг миссионерский школында үренген, же удабай ол бу школды таштап ийген. Он үч жажы толо берерде, ол жүзүн-башка иштер иштей берген.

Бир канча жылдардын туркунына ол Паспаулда үредүчи болуп иштеген. Онын кийининде ол Јаш-Турада (эмди Бийск) иконалар журайтан журукчы болгон. Же ол журукчы болорго амадаган амадузын ундыбай жүрген. Јирме беш жажы бүдерде, ол Россиянынг төс городына — Петербургка художестволордын Академиязына кирип көрөр деп сананала, Алтайдаг ыраак, таыш эмес городко атанды. Же Академияга ол жыл Гуркин кирип болбогон. Јүк ле март айда 1899 жылда, Петербургка келгенинен эки жыл өткөн кийининде, оны Академияга алдылар.

Баштапкы өйлөрдө ол профессор А. А. Киселевтын вольнослушатели болгон. Же бу өк өйдө ол улу орус пейзажист Шишкиннинг мастерскойында кожо иштеп турган. Гуркиннинг талантына, кичеemelдү үредүзине сүүнип, Шишкин оны бойы үреде берген. Гуркиннинг журукчы болуп өзсрине Шишкин жаан салтарын јетирген.

Улу Шишкин бойынын үренчигин жураар искусствоны, ар-бүткенди, албатынын байлык творчествозын сүүрге үреткен. Гуркин бойынын баштапкы журуктарын 1907 жылда Томск городто өткөн выставкада көргүскен. Бу выставкадагы журуктар Гуркинди жагыс ла Сибирьдеги художниктердин эң артыгы деп керелеген эмес, же Россияда пейзажный живопиське база бир жаан талантту, узы бийик журукчы келгени јарт болгон. Онын творческий эп-аргалары өскө журукчылардыйына көрө, ағылу болгон. Выставкадаг чыккан улус бойынынг жүрекеринде Гуркиннинг журуктарын кожо апарган. Айлу-күндү Алтайдын мөңкү тууларын, кайа-таштагы јайы-кыжыла екпіндү соккоң салкынга алдырышпай турган мөшкө чап-чагкыр тегерининг өнгин, корон соок кыштын калын тожы көлдөрдди јажырага албаданганын, сүмерлердин бажына илинип калган булуттардын санааркаганын выставкага келген улус кайкап көргилеп, журукчыга бойлорынын быйанын айдып турган.

1906—1916 жылдар Гуркиннинг творчествозында эң ле једимдү жылдар болгон. Шак бу жылдарда Гуркин бойынын эң артык журуктарын: «Кан-Алтай» (1907 жыл), «Кадын јаскыда» (1907 жыл), «Ледоход» (1909 жыл), «Озеро горных духов» (1910 жыл), Кадын бажындагы үч сүүри керегинде журуктар, онын до өскө көп журуктар журалган.

Бу журуктарды көргөн улус Гуркинди Туулу Алтайдын ар-бүткенинин кожончызы деп айдышкан. Бу журуктар Гуркиннинг ады-јолын качаң да ундылбас эдип салганы јарт болгон.

Гуркиннен озо, мен бодозом, Гуркиннинг кийининде де бир де журукчы Алтайдын ар-бүткени керегинде мынайда сүреен бүдүмјилү айтпаган, журуктардын узын мындый бийик кемине кем де јетирбеген.

Бойынын журуктарынын бир канча выставкаларын Григорий Иванович советский өйдө өткүрген. Олордын тоозында: 1925 жылда Новоси-

бирск городто өткөн выставка; 1926 жылда Москвада ол эки выставкада турушкан. Бу выставкалар онын ады-жолун там бийиктеткен, Сибирьдин эң артык журукчызы болгонун керелеген.

А. В. Луначарский, искусствонун учурын, жакшы-жаманын терең билер кижиге, 1926 жылда Гуркиннин журуктарын көрөлө, мынайда айткан: «Алтай журукчы Чорос Гуркиннин жакшынак, сүрекей ару, кайкамчылу будуктарла журулган пейзажын темдектеп турум. Бу мынды эржинедей журуктар Алтай жерине канай жеткенин бойым да билбей турум».¹

Жураар искусствонун историясына Гуркин атту-чуулу пейзажист болуп кирген. Онын исторический ле жанровый журуктар жураар ченемелдери учуна жетирилбеди.

Гуркин бойунун историко-революционный журуктарында гражданский жуу керегинде, Туулу Алтайда Совет жаң тсзөлгөн ле жаңы жүрүм керегинде текши албатыга айдарга сананган. Же онын жүрүми 1937 жылда кенетийин үзүлүп калды.

Алтай албатынын экинчи ады жарлу журукчызы — Николай Иванович Чевалков болгон. Чевалковтын творчествосы совет өйдө тынгыган.

Н. И. Чевалков — аңылу журукчы, таланты жаан график. Ол эң баштапкы алтай советский журукчы болгон.

Чевалковтын жүрүми сүрекей жылбилү. Ол 1892 жылда 24 декабрьда Улалуда чыккан. Билезинде Николай тогузынчы, балдардын эң кичинеги болгон. Онын адазы Кузнецкий Ала-Таудан келген мундус сөөктү жокту кижиге болгон.

Бойунун бала тужундагы жүрүмин художник «Менин искусствого келген жолым» деген бичикте мынайда бичип жат: «Мен кичинекей ала журукчы болорго күүнзегем. Менин энем бичик билбес кижиге, адамнын грамотазы ас. Олор журукчыларды жалку улус деп бодойтон. Онын учун олор мени журукчы болбозун деп, Бийскийдин миссионерский катехизический училищеге үренерге ийгилеген. Бир жыл үренеле, мен ада-энемге үренбесим деп мойноп ийдим. Молитваларды ла литургияны мен агаш салдага толыгла, он жылдан артык кыра сүрүп жүрдим. Же журукчы болорго күүнзеген күүнимди мен бу да кату жылдарда ундыбай жүргем».

Ол митрополит Макарий ажыра Москванын журукчыларынын училищезине кирерге сананган. Же неме болбоду.

Чевалковтын журукчы болор күүни жаңыс революциянын кийининде бүтти. Журукчы бойы мынайда айдатан: «Жаңыс ла революциянын кийининде бистерге искусствонун, науканын эжиктери ачылган.» Чевалков Барнаулдын художественный школына кирди. Ол үренчиктердин выставкаларында туружып, бу өйдө аңылу көрүштү журукчы боло берген: үредүчилер онын көскөмирин сезип, Чевалковтын үредүзин, журуктарда тuzаланган эп-аргаларды өскө үренчиктерге тем эдип айдып туратандар.

Школды жакшы божодуп, ол бойунун төрөл городына жанып келди.

¹ А. В. Луначарский. АХРР-дын выставказынын каталогы, М. 1926 ж.

Бу өйлөрдө ол көп журуктар журап жат. Ар-бүткөн онын журуктарында тынду немедий билдирет, кижиле ар-бүткөн карындаштык колбулу.

Бу өйдө ол жаңыс ла журукчы болуп иштеген эмес, же педагог то болуп иштеген.

Туулу Алтайдын эки классту школында ла педтехникумда ол он бир жыл үредүчи болуп иштеген, областной центрди жарандырар иште ол жаантайын туружатан, бичиктердеги ле газеттердеги журуктарды журайтан.

Же үредүчи де болуп тура, ол бойынын творчествозын таштабай, жаантайын бойынын профессиональный узун бийиктедер ижин кичееп турды.

Чевалков жүрүмди, ар-бүткенди сүрекей жылбилү журайтан. Художественный шкодо до үренип тура, ол аңылу эп-аргалар бедреп журайтан. Чевалков бойынын творчествозында албатынын байлык декоративный журуктарын туура таштабай, оны билгир тузаланатан. Бойынын журуктарында ол албатынын санаа-шүүлтезин, онын күүнин көдүрингилү көргүзип турган. Онын баштапкы журуктарында кандый да билдирбес терең санаалар, жаан шүүлтелер көргүзилген. Журуктардагы тузаланган будуктардын өңи де ару-чанкыр, сары, жажыл, кызылсымак. Мынызы күүнниг спектрынын өңдөри. Алтай улус бу мындый өңдү будуктарды бойынын декоративный искусствозында тузаланып туратан.

1925 жылда Чевалков Улалуда бойынын баштапкы выставказын өткүрди. Бу ок жылда онын выставказы Новосибирскте өткөн. Бу выставкалар журукчыларды да, выставкада болгон улусты да жылбиркеткен. Газеттердеги бичилген статьяларда искусство шиндечилер онын творчествозы албатынын жүрүмиле чике колбулу болгонун, журукчынын аңылу эп-аргаларын, онын национальный байлыгын, ар-бүткенди, Алтайды жаңыдан көрүп жураганын темдектеген. «Советский Сибирь» деп газетте выставка керегинде бичилген рецензияда мынайда айдылган: «Чевалковтын журуктары аңылу. Гуркинниг журуктарынын кийининде онын Алтай керегинде жураган журуктары — «жаңы сөс», ол эмезе, ... «Чевалковтын журуктары бойынын жаркынду будуктарыла, музыкальнотыла, аңылу бүдүмжизиле улусты кайкадат.»

1926 жылда Новосибирскте «Жаңы Сибирь» дел журукчылардын обществозы тазөлгөн. Николай Иванович бу обществонын президиумына тудулган. Бир жыл өткөн кийининде Сибирьдин журукчыларынын баштапкы выставказы өткөн. Туулу Алтайдан бу выставкада Чевалков турушкан. Онын эки жаан журуктарын «Алтайлар Алтын-Көлдиг жаказында» ла «Алтайда жас» Сибкрай ОНО-нын комиссиязы садып алган. Эмди бу журуктар Новосибирсктин музейинде.

Чевалковтын аңылу журуктарынын бирүзи — «Алтайлар Алтын-Көлдиг жарадында». Бу журуктын сюжеди жок. Бу кижинин санааларын, күүнни көргүскөн журук.

Же одус жылдарда журукчы бойынын творческий эп-аргаларын ку-

бултып јат. Ол сюжет јок картиналарды јурабас деп бек сананып алды. Ого ўзеери, јуруктарды сюжеди јок јаңыс текши идея айдатаны эмдиги ѳйдиг искусствозына кереги јок неме болгон. Ненин учун дезе јўрўм јаңы амадулар, јаңы задачалар тургузып турган.

Оның учун јурукчы катап ла јаңы эп-аргалар бедреп јат. Бу жылдарда ол улустың сўр-чырайын, јўзўн-јўўр этюдтар јурап јат. Ол сўрекей кўп композициялар чўмдеп, сюжет јок јуруктарды таштап, јаңы јўрўмнинг кубулталарын чындык кўргўзерге албаданат. Бойының јуруктарында ол совет ѳйдѳги Туулу Алтайдагы јаан солунталарын, албатының кодўринилў, ырысту ижин, социализм учун тартыжузын, азыйдагы кананҗайла јаткан албаты эмди бичик-биликке ўренип, јўрўмнинг ээзи бойы болгонын, јўзўн-јўўр једикпестерле тартыжатанын кўргўзер деп ол јакшы билип алган.

Мен бодозом, байла, јўрўмнинг бу јаны некелтелеринен улам, Чевалков график болгон. Ненин учун дезе графика, анчадала линогравюра ажыра јўрўмдеги кубулталарды тўрген кўргўскедий аргалу болгон. Оның линогравюразы областьтагы ла Сибирьдеги чыккан бичиктер ле журналдарда кепке базылып чыккан. Мынызы јурукчының ады-јолын там бийиктедип турган.

Је кыска очеркте Чевалковтың графиказы керегинде толо айдарга келишпей јат.

Чевалков јаңыс ла ады јарлу јурукчы болгон эмес, је ол јаан организаторский иш ѳткўрген. Ол јаш јурукчылардың ортозынан талантту улусты талдап, ологро кўп болужып турган.

Ойрот-Турада 1931 жылда јурукчылардың школы ачыларда, Чевалков оның эн баштапкы ўредўчизи болуп иштеген. Бу школго ол национальный школдон талантту алтай балдар талдап ўреткен.

Туулу Алтайда национальный кадрлар белетеп, бир канча ўредўлў заведениелерди ачканынан башка, јурукчылардың школы тўзѳлгѳни Совет јаңның областьтагы культурный ѳзўмди тыгыдарга јаан ажару салганын керелеп јат. Бу школдың тўзѳѳчилерининг шўўлтезиле болзо, ол јаңыс ла национальный кадрлар белетеери эмес, је школ научно-методический иш ѳткўрер тѳс јер болор учурлу болгон. Бу научно-методический тѳс јер алтай албатының художественный творчествозын јууры; оны эл-јонго текши таркадары болгон.

Одус јылдардан ала 1941 жылга јетире бу школ Туулу Алтайдың јураар искусствозын баштап, искусствоны албатыга таркаткан тѳс јер болгон дезе, бир де јастыра болбос.

Ат-нерелў алтай јурукчылар Гуркин ле Чевалков бу школдың баштапкы ўредўчилери болгон. Искусствоның историязын ла теориязын школдо И. П. Липовцев кычырган. (Липовцев школдың баштапкы директоры болгон. Бир канча жылдар ѳткѳн кийининде директор болуп, Ленинградтан келген А. А. Луппов иштей берген). Школдың тѳс учуры-јурукка ўредетен квалифицированный ўредўчилер белетеери де болгон

болзо, школдо үренип турган ииттер творческий ишти таштабай, бойло-
батынын үредүчилерине баштадып, жаңы журуктар журап тургулаган.

Уредүчилер ле үренчиктер улам сайын аймактарла журуктап жүргенде,
албатыга искусство керегинде докладтар ла лекциялар кычырып, ал-
батынын журайтан байлык творчествозын жууп, бойынын творчествозын
бийик кемине јетирер эп-аргаларды бедреп, бойынын журуктарынын вы-
ставказын ачып туратан.

Бу өйдө бир канча јаан талантту художниктер журуктын школынан
чыгып, бойлары алдынан иштегилей берген. Олордын сыранай ла ижем-
жилүлери — Чемалдын скульпторы Ярымка Мечеш, графиктер — Г. Бе-
кин, алтай албатынын чөрчөктөринин баатырларын бичиктерде журап
көргүзөр кижилер — А. Каланаков, журукчылар — А. Бодунов, А. Таныш,
Н. Шагаев ле оной до өскөлөрү. Је олордын таланты бастыра бойы
ачылбай артып калды. Јуу башталарда, олордын көбизи фронтко жүре
береле, көбизи ойтө бурулбадылар. Откөн калапту жуу Туулу Алтайдын
јаны ла корболонып, тазылдары тамырланып клееткен жураар иску-
ствозын бир канча өйгө токтодып салды. Јуу болбогон болзо, бистин об-
ластьтын жураар искусствозы јаан једимдерге једер эди.

1940 жылда Барнаулда журукчылардын баштапкы конференциязы
өткөн. Бу конференцияда журукчылардын краевой отделениези төзөл-
гөн, онын филиалы Ойрот-Турада (Горно-Алтайскта) болгон. Туулу
Алтайдын журукчыларынын «Социалистическая Ойротия» деп выстав-
казын белетеери ле өткүрери керегинде конференция јөп чыгарган. Бу
выставка Ойротский автономный областьтын XX-чи жылдыгына учурла-
лар керек болгон. Выставканы 1942 жылда Барнаулда өткүрер деп јөп
чыгарылган. Бу ок конференцияда журукчыларды белетеп чыгарар ишти
тыгыдары јанынан Ойротский художественный училище ачар деп јөп
база чыккан. Эмди бу училищеде жураарга үредетен школдын үредүчи-
лерин белетеер эмес, је онын амадузы — иит журукчылар белетеери
болгон. Је бу јөптөр бүтпей артып калды. Јуу баштала берди. Мынды
чакту жылдарда Туулу Алтайдын искусствозынын өзүми бир кезек өйгө
токтой берди. Художественный школ жабылып калды. Онын үредүчи-
лери ле, үренчиктери ле фронтко жүре бердилер.

Је бу да кату жылдарда творческий иш үзүлбеди. Туулу Алтайдын
журукчылары албатынын улу тартыжузынан туура калбаган. Олор бас-
тыра советский албатыла кожо өштүлерле эрчимдү тартышта туруш-
кан. Јууга барып болбогон журукчылар бойынын талантын, творческий
таскамырын оной ары улалткан. Журукчы Астра Сергейдин ижи аайынча
јылу сөстөрдү канай айтпас! Ол фронтгон јанарда оң колы јаан шыр-
калу болгон. Онын учун ол сол колло жураарга үренди. Ол өскө журук-
чыларла кожо творческий ишти токтотпой, оны тыгыдарына кичеенген.

Бу журукчылар төрөли керегинде, фашисттерле советский улустын
тартышканы керегинде көп картиналар жураган. Олор төрөлин корыар
тема аайынча көп плакаттар ла лозунгтар бичигилеп тургулаган. Бойло-

рынын журуктарын жууп, олар бир канча выставкаларды Ойрот-Турада ла өскө дө Алтайский крайдын городторында өткүргөн.

Жартап айтса, 1942 жылда февральда бир канча алтай журукчылар бастыракрайлык выставкада турушкан. Бу выставка Кызыл Черүнинг XXIV жылдыгына учурланып өткүрилген. «Обсуждение генерального плана» ла «Партизаны в тылу врага» деп графический иштерин В. Р. Волков, Астра «Зверства фашистов» деп тема аайынча бир канча журуктарды көргүскөн, областьтын национальный театрынын журукчы-декораторы Лях-Раскольниковтын жуу керегинде тема аайынча бир канча графический журуктары, «Настигли» ле «Партизаны» деп Лакиннинг ле Неустроевтин жаан журуктары көргүзилген. Же жуу өйинде жаан журуктар жууралбаган: андый картиналарды жураарга көп өй керек болгон. Онын учун бу кату жылдарда авторлор политический карикатураларды ле плакаттарды журап, графикада иштегендер. Бу бастыра журуктардын төс темазы — советский албатынын фашисттерле ат-нерелү тартышканы, тылдагы албаты фронтко болужып турганы.

Бу ок 1942 жылда июнь айда Ойрот автономный областьтын жирме жылдыгына учурлап, городтын журукчылары вечер өткүргендер. Бу вечерде С. Астранын, Лях-Раскольниковтын, жада калган Н. И. Чевалковтын жаны журуктары көргүзилген. Жуу өйинде көп выставкалар өткүрипген. Олордын ортозында жт жаан мындый выставкалар болгон: 1943 жылда июльда — «Алтай фронту» деп краевой көрү, 1944 жылда февральда «Жаңы жылдын көрүзи».

Партиянын обкомынын пропаганда ла агитациянын бөлүги городто Туулу Алтайдын журукчыларыла туштажу өткүрди. XIV областной партконференцияда выставкалар керегинде база көп жылу сөстөр айдылган. Же бу ок конференция журукчылардын једикпестерин, национальный искусствонун өзүмине ас ажару салып турганын темдектеген. Бу једикпестерди јоголтөр деп јсп чыгарган.

1945 жылда январь айда өткөн выставкада 200-ке шыдар журуктар көргүзилген. Бу выставкада В. Р. Долговтын «Кайчы, ол эмезе төрөл керегинде кожон» деп журуктары чындыйыла аңыланганы темдектелген.

1945 жылда ноябрь айда Астра, Волков, Лях-Раскольников, Лакин, Сухов баштагандар Барнаулда өткөн краевой выставкада турушкандар В. Р. Волковтын бир канча журуктары Москвада Бастырасоюзный выставкада көргүзилген.

40 жылдардын учунда ла 50 жылдарда бир канча солун, талантту журукчылар иштей берди. Олордын тоозында А. Хмылёв, Н. Иванов, С. Чернов ло М. Чевалков училищени жуунын кийининде божодып келгилеген. Бойларынын журуктарында олар Төрөлинин историязын көргүзип турган.

1949 жылда өткөн выставкада А. Хмылевтин Алтайдын ишмекчилери керегинде «Алтай пробуждается», Туулу Алтайдын чабандары керегинде «Горное пастбище» деп журуктары улусты сонуркаткан. Бу журук-

тардан башка, выставкада Н. Шагаевтин «Молотьба хлеба», С. Чернов-тын «Сплав леса» ла оной до өскө журуктар көргүзилген. Бу журуктар-дын художественный чыңдыы бийик эмес те болзо, олар областьта профессиональный журукчылар толо, бу журукчылар көп творческий за-дачалар бүдүрер деп керелеп турган. А. Хмылёв, Н. Иванов ло С. Чер-нов художественный бийик үредүлү заведениелер божодып, учында со-ветский журукчылардын Союзынын члендери боло берди. Эмди олар жү-зүн-башка городтордо иштегилеп жат.

Бу журукчылар жүре берген кийининде (олордын кийининен область-таң В. Волков, С. Астра ла Лях-Раскольников жүре бергендер), худо-жественный жүрүм уйандала берген. Же областьта артып калган журукчы-лар — Н. В. Шагаев (ол Новосибирске 1959 жылда жүре берген), Л. В. Сухов, М. П. Чевалков, С. К. Янсон ло өскөлөри де көп иштер өт-күргөн. Областьта улам ла выставкалар өдүп турган. Бу выставкалардаң анчадала 1958 жылда Советский жаңнын 40 жылдыгына учурлалган ла 1962 жылда Туулу Алтайдын 40 жылдыгына учурлалган выставкалар аңыла-лып жат.

50 жылдарда ла 60-чы жылдардын баштапкызында журукчылар үре-дерине ле өскүрерине горочто культураның Туразында төзөлгөн худо-жественный студия жаан салтарын жетирген. Студияны сүрекей жакшы үредүчи, албаты ортозында тоомжылу кижиле А. А. Луппов башкарган. Ол жиит үренчиктердин талантын билгир ле кичеемкей таскадып туратан. Бу студиянын көп үренчиктери учында бойынын жүрүмин искусстволө колбогон.

Же Н. В. Шагаев барган кийининде (Шагаев бистин областьта сок жаңыс профессиональный журукчы болгон) Туулу Алтайда художествен-ный жүрүм бир кезек өйгө оно берген. Эмди бистин областьта профес-сиональный журукчы жок, журукчылардын ижин кем де башкарбай жат. Олордын кажызы ла бойы алдынаң журап жат. Мынаң улам эмди бисте скульптураның ижи уйандалып калды. Декоративно-прикладной ис-кусство база өспөй жат.

Областьта журукчылардын кандый бир творческий организациязы төзөлгөн болзо, жакшы болор эди. Бу суракты шүүжип көрөр керек. Ан-дый организация журукчыларды (А. Г. Сухов, И. И. Митрофанов, А. Та-ныш, М. Чевалков, С. Янсон, Игнат Ортоңулов, Владимир Запрудаев ла Михаил Бабаков) бириктирер эди.

Калганчы өйдө творческий жолдоры жаңы башталып турган Игнат Ортоңуловтын, Владимир Запрудаевтин ле Михаил Бабаковтын вы-ставкада көргүскөн журуктары улусты сонуркадат, сүүндирет.

И. Ортоңулов Алма-Атаның художественный училищезин божот-кон. Эмди ол Улаганның орто школында балдарды журукка үредип жат. Ортоңуловтын журуктары көп, бичиктердеги жураган журуктары жылбүлү. Чөрчөктөрдин геройлорын сүрекей жакшы журайт. Графический иштери-нин ортозында анчадала «Кайчы Калкиннин портрети» деген журук сү-

рекей јакшы. Бу јурук 1964 жылда Бастырасоюзный выставкада баштапкы степенъниг дипломыла темдектелген. Ортоулов бастыра выставкакаларда туружып, јангы јуруктарып ийет.

В. Запрудаев база јакшы јурукчы ла иллюстратор болгонын көргүзет. Ол Московский полиграфический институттыг студенти. Ол жүрүмниг јангы солунталарын јуруктарында сүрекей јакшы көргүзет.

Михаил Бабаковтыг творчествозы кайкамчылу. Јурукка ол бойы үренген. Онын үредүзине кем де болушпаган. Онын темалары да өскө јурукчылардыйна көрө ағылу. Онын јуруктарында Туулу Алтайдын ар-бүткени кижиниг өзөк-јүрегин томултып, мылырадып турат.

О. В. Акпыжаеваныг, З. Яковлеваныг, пединституттыг студенти В. Чукуевтиг јуруктары керегинде улус көп жылу сөстөр айдат. Бу јурукчылар јаан да, кичү де јаштузы, Советский јаннын 50 жылдыгына учурлалган выставкада туруштылар.

Албатынын' кожон'доры керегинде

Албатынын жүрүминде чактардын туркунына болгон жаан учурлу керектери, гартыжузы ла јенүзи онын кожоңында үйөдөг-үйеге кереес болуп улалган. Бойынын түбегин ле шыразын, сүүмјизин ле ырызын албаты кожоңында озодоң бери кеберлеп айдып келген. Албатынын ойгор шүүлтези ле агару амадузы онын кожоңында кееркеде чүмделген.

Шак онын учун бис албатынын кожоңын јаңыс ла кулагысла эмес, бастыра күүн-санаабысла тыгдап, жүрегисле угуп јадыс. Албатыстын кожоңын укканыста, сл бисти сүүндирип эмезе кунуктырып, каткыртып эмезе ыйладып та ийет.

Је бойынын албатызынын кожоңын онын јаңыс ла бичилген кебери аайынча көрүп, ол кожоңнын сөстсрин јүк ле көндүре айдылганы аайынча угуп, терен учурын ајаруга албай туратан улус бар. Андый улусты албатызынын кожоңына јүреги түлей улус деп айдарга келижер. Олорпо албатызынын жүрүми-салымы јилбүлү эмес. Олор албатызынын кожоңын керексибей де јат.

Тили биске таныш эмес албатынын кожоңдорын укканыста, ол кожоңдордын кажызы сүүмјилү ле кажызы кунукчылду деп танып ийедис. Је бисти ыйладып эмезе каткыртып ийгедий терен учурын ондоп болбойдыс.

Анайып ок, бойынын албатызынын кожоңдорын билбейтен улуска ол кожоңдор ончозы бир түней болуп угүлатан болгодый. Алтай кожоңдор ончозы бир түней деген јастыра шүүлтени шак андый улус тапкан ине.

Чын көрөр болзо, алтай албатынын кожоңдоры терен учурлу ла јүзүн-башка мелодияларлу болуп јат. Алтай кожоңдордын көп сабазында бойынын коо-јыңырты, уйалгазы ла күрмеелгени бар. Је ол кожоңдордын мелодиязын, музыказын бистин композиторлор эмдиге јетире ас бичигени бистин культурный өзүмисте јаан тутак.

«Алтай улус көрүнген ле немени адап кожондоор» деген шүүлтени бис өскө жерлерде жүреле, анчадала бистин крайдын райондорында жүреле, жаантайын угадыс. Бу көк төгүн шүүлтени кем тапкан ла таркаткан? Оны бойынын албатызынын кожонун билбес улус таркаткан.

Алтай албатынын кожондорун терең шүүлтези аайынча аяруга алып, үренип көргөндө, онын сөстөри сан башка жарада айдылган деп билдире берет. Ол кожондордун сөстөри албатынын озодон бери жүрүмине, өткөн жолуна, тартыжузуна ла жеңүзине учурлалган. Историянын аңылу сйлөринде албатынын көрүм-шүүлтези канайда кубулып, өзүп келгенин, онын кандый кылык-жанду болгонун кожондор көргүзөт.

Бойынын төрөл жери, онын жараш ар-бүткени, байлык жөөжөсү, мактулу уулдары ла кыстары керегинде жакшынак кожондорды алтай улус үйөдөг үйеге чүмдеген.

Алтай албатынын кожондорун рифмазы жок, жангыс ла уткалап айткан сөстөрлү деген шүүлтени база кожонго жүреги түлей улус тапкан. Чынын айтса, ол кожондордун сүрекей чокум рифмалары, ритми (сөгүлталары) бар. Олор кожондун төс учуры, ич-бойында шүүлтези аайынча аңылу башка болгылайт.

Ол кожондордун сөстөри бир түнөй табыш үндөрдөг, түнөй буквалардан башталып турганы база жарт учурлу.

Же эн учурлу керек кожондун кеберинде эмес, онын төс шүүлтезинде, оны чүмдөп айтканында. Бастыра албатылардын кожондору бир түнөй кеберлү эмес. Кажы ла албаты кожонун бойынын тилинин закондорына, бойынын жүрүмине көрүм-шүүлтезине келиштире чүмдөп жат.

Албатынын кожоны оны жүрүмиле сүрекей жуук колбулу, онын историязынын бир бөлүгү. Ол жанынан бир канча кожондорды көрсөли.

Озогыда олжочылар алтай албатыны жуулап, гоноп туратан. Ол тушта олжолодып, күнчыгыш жаар айдадып бараткан улус кожондогон деп, алтай албатыда бир мындый кожон эми де ундылбаган:

Кејим сынду Алтайга

Кемис јанып келетен.

Кемјик-Могол јерине

Кемистин сббги јадатан.

Камчы сынду Алтайга

Кажыбыс ойто јанатан.

Калка-Төрбөт јерине

Канчабыс сббгин салатан.

Же ол тушта улус олорды кайдаар айдап апаратканын јетире билип болбой турган. Кемјик деп суунын бажы жаар, калкалар ла төрбөттөр јуртаган јерлер жаар апараткан деп айдыжып, анайда кожондогондор.

Олјолу жуулар токтогон кийининде, алтай албаты амыр-энчү јуртай берген. Ол өйлөрдө албатынын кожоны амыр-энчү, јыргалду жүрүмди учурлап турган. Ол кожондордун бирүзи мындый:

Чаккан өлгн чалынду.
Чактан арткан ыргалду.
Јууган өлгн корболу,
Јуудан арткан ыргалду.
Мбш агашту тайгада
Мал турлузы болбайсын.
Мбшүн чечек Алтайда
Бистин ыргал болбайсын.
Арчын агаш жакалай
Ан турлузы болбайсын.
Ак чечектү Алтайда
Бистин ыргал болбайсын.

Ишкүчиле јаткан алтай улус байлардын базыныжынан айрылып, өмөлбжип иштеерин баштаган. Јоктулардын ла байлардын ортодо тартыжу тыгый бергенч Ол өйлөрдөгн кожондор классовой шүүлтелү болгон:

Јодро бүри јайылза,
Јолдын јанын өнжидер.
Јокту, јойу бириксе,
Јонго туза јетирер.
Барга бажы бүрлензе,
Балкашту јерди сергидер.
Батрак, јокту бириксе,
Байлар, бийлер јоголор.

Колхозтор јангы төзөлип турар тушта байлар ла олордын колтукчылары кандый ла аргаларла колхозтын ижин үзүп, јөөжөзин үреп, каршу эдип туратандар. Ол өйдөгн кожондор колхоз учун тартыжуга учуранган.

Комургај төзи не кургайт?
Конус јиген болбозын.
Колхозтын ижи не тутайт?
Кулактар кирген болбозын.

Ат керегинде кожондор алтай албатыда сүрекеј көп. Ол кожондордо ат эрјине, аргымак эмезе эремик деп, кееркеде адалганы көп учурайт. Ат түште канадым, түнде нөкөрим, арыганда ийде-күчим деп кожондордо айдылат. Ат ай канатту ла алтын түктү, күлер туйгакту ла күмүш азулу, ксбөгн јалду ла көрнөө тынышту деп алтай албатынын кожондорында макталат.

Төрөл јерин корулап тартыжарда эмезе олјочылардан качып ырбаарда алтай албатынын эн артык аргазы ат болгон. Амыр-энчү јуртапта јадар өйдө туулу јерлердин айалгазына улус ат јогынан јүрүп болбойтон. Ол өйдө көп калыктын јүрүми ле салымы аттан камаанду болгон. Шак онын учун улус агты улуркадып мактаган да, кожондорында кееркеде чүмдеген де.

Эрјине ады арыза,
Эки колы сынгадый.
Эш-нөкөри ыраза,
Эне-адазы баргандый.
Аргымак ады арыза,
Айры колы сынгандый.
Айдышкан үүре ыраза,
Ада-энези баргандый.

Экинчи кожонг, адына сүрекей карузып, оны качан да сокпос ло аштатпас деп сананганын керелейт.

Узун кайыш камчыны
Уулай сокпос эрјине.
Узак тўнге таг ажып,
Чакы эзребес эрјине.
Кыска кайыш камчыны
Кыйа сокпос эрјине.
Кышкы тўнге таг ажып,
Чакы айланбас эрјине.

Төрөл јерин сүүгени, онын ар-бүткенин бийик баалайтаны — кажы ла кижининг агару кереги. Ол јанынан алтай албатыда база көп кожондор бар. Олордон јүк ле бир кезек, качан да кепке базылып чыкпаган кожондорды алып көрөли:

Јастын өйи јеткежин,
Јажыл торко јайгандый.
Күстин өйи келгежин,
Күренг торко кийгендий.
Јашкан кары јааганда,
Узак јатпас Алтайым.
Јажыл өлбөг өскөндө,
Түрген онбос Алтайым.
Мөш бүркеген тууларын
Көрөримде јаражын.
Мөнгүнөнг аккан сууларын
Ичеримде јакшызын.
Арчын өскөн тайгалар
Көрөримде јаражын.
Аржан-кутук сууларын
Ичеримде јакшызын.

Кижининг јаражы јангыс ла тыш бүдүминде эмес, онын санаа-шүүлтезинде, кылыгында деп айдыжатаны јарт. Је оны тегин сөстөрлө айтканынан кожондо чүмдегени артык болгонын бир мындый кожон јартайт:

Јаражы јараш ла эмтир,
Јаг-кылыгы кандый не?
Кызылы кызыл ол эмтир,
Кылыгы кандый болгой не?

Көзөр салган тужунда,
Кејим жараш көрүнер.
Көзин салган тужунда,
Көөркий жараш көрүнер.

Је чындап та, кејим бойы сүрекеј ле жараш неме эмес ине. Качан онын үстүне ойноп отурганда, ол керектү неме болуп, жараш көрүнетен болгодый. Анайда ок кижини тегин ле көргөндө, онын жаражы бачым билдирбес. Качан санаа-күүлтези биригип, көзине јакшы көрүнзе, ол жараш боло беретени јарт.

Алтай улус сүрекеј төрөөнзөк лө күндүчил улус. Төрөөндөрдү карузып кееркеткени, бийик мактаганы кожондордо айдылат.

Мөш агаштын бүридий,
Эбириле түшкен төрөөн.
Мөңүн, алтын суузындый,
Суркурап келген төрөөн.
Арчын агаш бажыдый,
Јайыла түшкен төрөөн.
Алтын, мөңүн суузындый
Јалтырап келген төрөөн.
Кош-үйеге јурта деп,
Кызын берген кудагај
Көңүр-сары чачынын
Корбозын берген кудагај
Алты үйеге јуртадып,
Балазын берген кудагај.
Алтын-сары чачынын
Айрызын берген кудагај.

Азыйда, уур өйлөрдө, улус ооруларга ла өлүмге бастырып, карыкталып жүрген учуралдар көп болгон. Онон улам албатыда карыкчалду кожондор ас эмес:

Ойдык јерден от күйзе,
Ордына чыгар өлөң јок.
Ойноп жүрүп өл калза,
Ойто турар арга јок.
Јалаң јерден өрт чыкса,
Јаныдан чыгар өлөң јок.
Јайнап јадып өл калза,
Јанып келер арга јок.

* * *

Балалу куўктин үни ачу,
Башка бүткөн куш эмей.
Барган көөркий биске ачу,
Ичке ачу ол эмей.
Оскүс куўктин үни ачу,
Откүре ачу таңма эмей
Өлгөн көөркий биске ачу,
Ичке ачу ол эмей.

Албатынын кожоңы бай. Олордо албатынын алтын сөзи, талайдын күүн-санаазы; олордо албатынын жалакайы, керсүзи, жайымы, ырызы. Кожондордо албатынын улу каны, улу жүреги.

Албатынын кожоңы — бистинг байлыгыс, бир де жанар бистен ырап, жылайбас учурлу.

Көжүнени көп жигем,
Бир ачузын билбегем.
Көөркийлерди көп көргөм,
Бир жаманын укпагам...
 Туура түшкөн өзүктө
 Тытту кемдий өзөк жок
 Тудуш кара кабакту
 Ол көөркийдий кижин жок...
Кара суунын кар кечү
Кайылып калды кайдайын.
Кару сөзин айдала,
Жүрө берди кайдайын.
 Тонмок суунын тош кечү
 Тонуп калды кайдайын.
 Торт санаазын айдала,
 Жүрө берди кайдайын..

‘Тан‘дакталбаган «Тан‘дак»

Откөн жылда бистинг издательство Улу Октябрьдын 50 жылдыгына учурлап жаңыс ла общественно-политический бичиктер чыгарган эмес, же бичик садар магазиндердин полкаларын алтай поэттердин ле писательдердин көп жаңы жуунтылары кееркедип ийген. Олордын көбизин бир канча ойдинг бажында садып алары күч болгон, ненинг учун десе бу бичиктер удабай кычыраачылардын ортозында текши таркай берген. Же кезиги... Кезиги эмдиге жетире коробой, кемди де жилбиркетпей, тоо-зынга там ла калынжыда бүркедип, өскүзиреп калган турлары. Андый уур салымду бичиктердин бирүзи Сергей Манитовтын үлгерлеринин «Тандак» деп жуунтызы.

Жуунты эптү, «Тандак» деп лирический, жылу сөслө адалган. Онын учун жуунтыны алып, бажалыгын кычырганда ла алтай албатынын кожондорында, чөрчөктөринде айдылган алтын тандактар эбелет; Лазарь Кокышевтин үлгерлериндеги танг алдында «суркураган жылдыстар», «чалынга сурлаган, мелтиреп турган чечектер», «көстү ле неменин жаркынду жүзине көлөткө түжүрбей, жалтанбай» ырадып турган, «тамырларга ийде кошкон» тандактар эске кирет; ол эмезе өскө бичиичилердин бичиктериндеги көргүзилген танг алдындагы кушкаштардын чуркурашканы, Кадыннын серүүн эзин-оалкыны, жайгы күннин одоштой кырдын бажына илинип калала, та нени де сананып, алтайын аяктап турала. кенетийин өрө көдүрилип, бойынын чокторыла кожо жаңы сүүмжилерди, тартыжуларды, салымдарды төрөл жериске таркатканы эске кирет. Манитовтын үлгерлери база бу тандактардый мызылдап, жаркындалар, алтынданар учурлу болгон. Же онын тандагы тандакталбады да, алтын өнги мызылдабай, татап, өчөмиктелип, өчүп калды.

Бойынын бичигиндеги үлгерлериле Манитов кычыраачыны кайкадар деп иженген болгодый. Же бу теп ле тегин ижемжи болгонун ол билбеди. Улгерлер кирелү, жартын айтса, коомой. Байла, Манитов алтай поэзиянын бүгүнгү өзүмин, бистинг ле өскө карындаштык албатылар-

дың художественный культуразынын једимдери сүрекей тыг бийик-телген кемин, поэттердин ле прозаиктердин алдында турган јаан некелтелерди сеспей, ого үзеери бу некелтелерди билерге ченешпей турганынан улам болор. Кепке базылып чыккан үлгерлер, прозаический произведениелер коомой болбозын деп, олордын чыгдыйы тыгызын деп, бис ончобус күүнзеп турубус. Мындый күүндеристи, некелтелеристи бичиичилер билип, жаңы јакшынак произведениелер бичиирине амадап, бойынын билерин, талантын кысканбай берип турулар. Јүрүмниг некелтезин бүдүрер деп турган поэт искусствоны, јүрүмди јаан керектер бүдүрген албатызын тыг сүүп, олордын күүндерин көдүрер амадуны ундыбай, јүдек произведениелер астадатан ишти кичеер керек. Нениг учун дезе коомой произведениелер литератураныг ичкери алтамдарына буудак эдип, коромјы јетирип, ого јазап јайылып јаранар арга бербей јат.

Манитовтыг произведенелериниг идеязы јок деп айдарга јарабас. «Тагдактыг» авторы учуры јаан темалар аайынча үлгерлер бичиирге күүнзеп турганы јарт. Је бу идеялар теренжиде, эптелип-чүмделип көргүзилбеген, кезиги јүк ле сомдолып калган. Оныг учун үлгерде төс шүүлтени ылгап алары күч. Кезик жаңы санаа-шүүлтелер Манитовтыг бир канча јылдар мынан озо белетеп алган трафареттерине келиштирилген. Бу поэтический күүн-санаа јок бичилген үлгерлер учуры јаан темаларды качан да јартап болбос. Улгерлер ончозы күски агаштардый кугарып калган. Олордын чүми де јок, поэзиязы да јок. Олор кижини токунатпай, өкпөртөр ордына, керек дезе өзөк-буурыска бир де чымчым тийбей, тууразынча өткилей берген. Темдек эдип, «Институтта» деп үлгерди кычырып көрөөктөр. Улгер мынайда башталат:

**Звонок ойто. Јиркиреп,
Јииттер эбире отурат.
Јалбак сумказын кыстанып,
Лектор биске бачымдайт.**

Мында бир де поэзия јок, үлгер канатталбай артып калган. Өлүмтик сөстөр. Манитов көдүринилү, эптү сөстөрдү, поэтический эп-аргаларды бедребей теп ле тегин эрмекти рифмалап, јүрүмде болгон учуралды тоолой берет. Институтта звонок шыныраганда ла студенттер бойларынын јерине барып отурап учурлу деп, кычыраачы бу үлгери јогынан да билер. Барып јерине отурбай, лекциядан кача берзең, декан сеге выговор берердең аябас. Институтта үренген улус оны јакшы билер эмей. Студенттер јерине отурган кийининде үредүчи кирер учурлу. Манитов мынызын ундыбай, лектор кирип келгенин айдып ок берет. Ого үзеери Манитов биске лектор бслчок сумкалу эмес, јалбак сумкалу кирип келген деп јартап берет. Оног ары действие канайда өдөр? Лектор кирип келеле, јакшылажар учурлу. Јакшылажар ба айла јакшылашпай көндүре лекциязын кычырап ба? Карын јакшылажып ийди. Студенттер база ак-

санаалу улус болтыр — удур «жакшылар» дешти. Же эмди лектор лекциясын кычырар учурлу. Көк жарамас, мынаар лекция кычырар деп сананбай да туру. Аудиторияда жирме бе айла жирме беш бе студенттен кажызынан ла «кажы, кандый алтайдан» деп, шылай берди.

Жакшылар ба, балдар?—Жакшылар!—
Араай жобош айттайт.
—Кажы, кандый алтайдан? —
Кажыбыстан ла ол сурайт.

Же карын шылу божогон. Эмди ол лекцияны баштаар учурлу. Канча киреми бачымдап туратан. Эмди ле кафедранын заведующийи кирип келзе, лектор методиканын ээжилерин бузуп турган учун ижин бердирер. Ого үзеери ой тегин де ас. Студенттер жагыны угарга, билерге энчикпей отурлары.

Же лектор:

Эбире ончозын угала,
Сумказын эптеп ол ачты.
Колын уужай тудала,
Кайыр кырларга аярды.

Сумказын эптеп ачпай, колын уужай тутпай, кайыр тууларга аярбаган болзочы, лекциясын лектор кычырып болгой эди не?

Же үредүчи лекциясын баштаарга мендебейт.

Оноң айтты. — Ончогор
Конспекттерди ачыгар,
Туулу Алтайдын историзын
Бүгүннен ары угугар.

Карын студенттерди Манитов лектордын жакылтазы ажыра конспекттерди ачырганы жакшы. Оноң башка олоң үредүчининг кыңгылууш үнин укпай, конспект бичибей, жалкуурып отургылаар эди. Бу мындыг жакылтанын кийининде:

Ол куучындайт, куучындайт.
Озогызын коскорот.
Аамай Амыр-Санаанын
Авантюразын ол жартайт.
Озогызын жартайла,
Ойто кайра эбирди.
Келер өйдө иштердинг
Кеенин биске жартайт.

Оноң ары лектор «Кадында алты жерде ГЭС тудар», «Кош-Агаш деп аймакта кара көмүр таш казар. Кадынды өрө кайкалап, катерлер келги-леер», «Ыраак Көксуу аймакта күмүш завод тургузар» (бу кандый аайлу күмүш завод болгон? Таш заводтор тудулатан эди), «кирип болбос састарды кыралаар эдип кургадар».

Бистин ырызыбыска лектордын куучыны божоды. «Туулу Алтайдын историязын уугар» — деп, байа айткан кижин эмки бир ле лекциянын туркунына Алтайдын бастыра историязын, керек десе: Амыр-Санаанын авантюразынан ёрё айдып бергенде, кандый «якшы» лектор! Жангыс ла Суску деп деремненин жанында комбинат тудулып жатканын айдарга ундып салды.

Улгерди Манитов мынайда божодып жат:

Кайран кару Алтайым
Кандый жараш ол болор!
Эл-жонимнын жадыны
Мынан артык жаранар.

Бу ёлгердин поэзиязы кайда? Ненин учун Манитов ёлгерлерди мындый шалырт бичип жат? Айса болзо, таланг жетпей турган, айла бойынын поэтический узун кодёрерге керексией турган ба? Байла, бу тутактар экилези Манитовто бар.

Јуунты «јурём якшы» деп ёлгерле башталган. Бу ёлгердин баштапкы төрт строказы сырагай коомой деп айдарга арабас. Олордын поэтический чүми билдирет. Је оног ары Манитов шылтагы јогынан «А јурём кандый? Јурём каткырат» деп, та не кенете коорёя чыккан. «Нокср, јурём кандый якшы!» Бу сөстөрдиг поэтический ийдези ас, бүдүмјизи јок. Лозунг айлу текши айдылган сөстөр.

Быйаным сеге, карган өнем,
Албаты тувазына иштеерге чыдаткан,
Уредүден јанзам, чайын урала,
— Колхозыга болуш — деп, јаштаг таскаткан.

Бисти ончобысты эл-јонго керектү, тузалу иш бүдүрзин, тузазын албатыга јетирзин деп, ак сагышка энелерис таскаткан, школ үреткен, јурём некеп жат. Онызы чын. Је ёлгерде бу шүёлтени тыг поэтический ийделе, тынду-канду сөслө не айтпас? Онын кийининде, бу ёлгердин калганчы эки строказынын поэтический шүёлтезинин колбузы незинде?

«Чирик тыт» деп ёлгерде лирический герой тонын уштып таштайла, талайып туруп малтала тытты чаба-чаба келеле, аайы-бажы јок арыды. Оног коорё болзо, чапкан тыды чирик болтыр. Ачурканганынан ыйламзырап, сөскө агашты кезе берди.

Бу ёлгерди баштап кычырганаарда Манитов бойынын произведе-ниезинде кандый шүёлте айдарга сананганын, ёлгерди неге учурлап бичигенин ондобой турарыгар. Је ёлгердин калганчы төрт строказын кычырзаар ла ончозы «јартала» берет:

Тал-табышту јурёмде
База андый болуп жат.
Көстөп тапкан кооркийдин
Көкси куру болуп жат.

Кöбркий бедрегенин малтала чирик тыт чапканыла тундегени кандый эби жок неме. Анайып «чапкан чабыш» көбркийекти коркыдып ийер эмес пе? Сүүген көбркий керегинде поэттер лирический кеберлер ажыра айдат. Сүүш керегинде «малта», «агаш чабыш» деп сөстөр ажыра поэттер айтпай жат. Же Манитовтын сүүген көбркийи малтала чапканынын шылтузында табылган. Байла, Манитов поэтический тундештирүлөрдү кичеенип бедребей турганынан улам мындый үлгер бичилген.

«Сала берген» деп үлгердин баштапкы бөлүгүндө автор төрөл тилин билбес улусты коскорор деп шүүнеле, оларды «корон» тилле чагып ийет. Онын кийининде алтай тилди жангыс ол, Манитов, сүүп билер деп чертенет. Же бу ок сйдө ол алтай тилди тузактап, тынын кыйып турганын бойы да сеспей калды:

Кандый да андый ой болгон,
Күн ашканын билбейтем
Кандый да андый ой болгон,
Оны көрөгө күүнзейтем.

Кандый андый күндөр болгон, кандый андый ойлөр болгон, кем оны билсин. Торт ло табышкакталып айдылган эрмекти кем ондозын, калак. Айла андый табышкактарды, сурактарды Манитов бойына да берип турат. Каруузын бойы жандырат.

Мен билбезим не,
Жүрегим менин андый
Откөн жуудан аксак
Улуска килеп жадым.
Откөн чактан көс жок
Улусты сүүп жадым.

Откөн Улу жуудан бистиг ырызыбыс учун тартышкан улустын тубегине кородобой, оларго килебей, сүүбей тургандарды камчыла жазап туруп камчылаза да, бистин макабас канбас эди. А. Манитов жуудан мынайда кенеп келген адаларыска килеп, сүүп жүргенине алан кайкап жат. Карын олардын жүрүмиле оморкоор керек. Улгерде керек десе рифма да жок.

«Амыр күнде» деп үлгерде үредүчи чаналу балдарга сырагай ла черүге жангы задачалар тургузып турган озогы полководецтий мынайда эрмектенет: «Анда анайда жүрерис. Ол төстөктөн ажала, кобыны өрө барарыз. Онон одура кечеле, ол кырланды ажарыс. Эртен «Чаналу жорук» деп сочинение бичиирис».

Үредүчи «анда анайда жүрерис» деп айдарда, онын куучыны сырагай ла алтай тилди кирелү билер кайлык кижинин де эрмегинен коомой болтыр деп сананарыгар.

«Олөң ижинен» деп үлгердин бажалыгын кычырала, же, байла, бу ла үлгерде Манитов иштиг ырызын, онын тебүзин поэтический эп-аргаларла жакшы көргүскен болор деп иженеригер. Же мынызы калас ижем-

ји. Үлгерде жүк ле рифмалар бар. «Өлөн ижинен» бир үзүгүн бичизем, слер, кычыраачы, мени үлгердин кирелү жерлерин талдап көргүскенеер деп аланзыраар. Онын учун бастыра үлгерди кычырып көрзөсүр дө.

Бүгүн эгирде бисти
Мынаг жанар дежет,
Арып-чылаган нөкөрлөр
Бой-бойын көдүрет.
Жакшы солун. Ыраактаг
Кем жанарга күйүзбеен?
Кайран жерин көрөргө
Кем бачымдап жүрбөөн?
Бийик кырлардын бажына
Баштап, баштап кар жааган,
Нөкөрлөрдүн кийими
Тегин де эмеш кыркылган.
Жайына чапкан кобылар
Кунугып калды ойто,
Ээчий-деечий обоолор
Туруп калды ондо,
Чалгыларды тоолоп,
Жууп алды бригадир,
Айрууштарын айрып,
Танып салды бригадир.

Мында Манитов нени тоолоп айдып берди деер: кобылар, айрууштар, обоолор, бригадир, кыркылып калган кийим... Же үлгердин шүүлтези, учуры жок. Көп сурактар жарталбай артып калды. Ненин де учун бригаданын улузы бой-бойын «көдүрет». Кырлардын бажына кар «баштап, баштап» жаап турган дегени не? Қолхозтын бригадири ненин учун «чалгыларын тоолоп жууп» турган, айрууштарды «айрып танып» турган? Байла улуска бүтпей, серенип турган? Же ол жайыла улусла кожо иштеген ине.

Манитовтын үлгерлериндеги строкаларынын учуры колбу жогынаг улам, олар чек үзүлгилеп калат.

Турналар учат, турналар учат,
Түргөн учат түштүкке,
Жүгүмө энем нени де сугат,
Сыйным сонуркап көрөт меге.

Баштапкы эки строканы кырып салгажын, ол экинчи де эки строканын, бастыра да үлгердин шүүлтезин буспай јат. Анайдарда, бу строкалар не керектү бичилген? Рифмага болуп эмеш пе? Ол эмезе «Эски жүрүмнен айрылбай» деген үлгерди кычырганыста, ондо тегин, калас айдылган сөстөр лө строкалар база көп јолугат.

Бу мындай једикпестер Манитовтын сөсти чебер тузаланбаганынан ла строканы поэтический эптеп келиштиреге кичеенбегенинен, үлгерди терең сананып бичибезинен улам болгон.

Јаңы ойдин жаңы солунталарын поэт бойынын лирический геройынын күйн-санаазы ажыра көргүзип, үлгерлердин поэтический ийдезин

тыңыткан болзо, творческий иштин шыразын сескен болзо, ол жакшы үлгерлер бичиир эди. Ого үзеери, бичилген өстөрдүн учурын Манитов бойы да жетире ондобой турган болгодый. Бастыра үлгерлер жаан мендештү бичилген. Сананарга да сый жетпей турган ошкош.

Манитовтын ар-бүткен керегинде бичилген үлгерлери база жаан же-дикпестерлү.

Ар-бүткен керегинде бичилген үлгерлер көп, же бу тема качан да оолзо эскирбес. Ар-бүткен бисти бойынын чүми жок бүдүмиле жаантайын кайкадат, сүүндирет, бистин күүнибисти жарандырат. Ар-бүткен керегинде де бичилген үлгерлерди керексизбей, мындый произведение-лерде жүрүм көргүзүлбей жат деп айдып тургандардын шүүлтөзү жастыра болгоны жарт. Жажыл жас, кожоңы үзүлбөс жай, кунукчылду орой күс, бастыра ар-бүткен бойынын өңиле, тынданып, поэтин күүн-санаазыла бириккениле, жылбүлү жаркындарыла бисти сүүндирет. Бистин жүректрибисти ар-бүткен ажыра сыстаттырып, ол эмезе сүүндирип билер поэти бис «талантту кижин болгыр» деп айдадыс. Кажы ла талантту поэтин ар-бүткен керегинде бичиген лириказы аңылу. Палкин, Укачин ле өскө дө поэттердин ар-бүткен керегинде бичиген үлгерлерин кычырганда, олардын көп сабазы бисти сүүндирип, өморкодот. Олорго көрө Кокышевтин ар-бүткени кандый да кунукчылду, айдылган сөстөри эрикчелдү. (Сананып турган булундагы сок жаңыс терек; Кадынды өрө учуп брааткан өртөктөрдү каткылап калган каа-жаа агаштар кайкажып көрөт; агаштар «атпайган будакту колдорыла жаңып, алтын күсле айрылып турган»). Мындый үлгерлерди кычырганда ар-бүткенди бойып поэттерле кожо көрүп, сүүнип те, кунугып та турадын. Же Манитовтын ар-бүткени сөзү, тонууп калган. Ол эмезе кургак сөслө ар-бүткенди ол какшадып салат.

Талырактын табыжы
Күнге каткан тереди,
Кобыда өскөн чечектер
Кожо үренген балдарды

Манитовко көрө база жинт поэтин, Суркашевтин үлгерлерин кычырганыкта, онын поэтический көскөмирине сүүнедибис:

Жылдыстар ыйлажып,
Чечектерге келген,
Көстөрүнүн жаштарын
Жалбырактарга түжүргөн.

Төрт лө строка. Же поэзиязы көп.

Лазарь Кокышевтин «Чөлдөрдүн чечеги» деген жаңы романында черүден келген «солдатский поэт» Бырчык ады жарлу алтай поэттердин үлгерлерин газеттен кычырала, «бу немелер чилеп мен де бичип ийе-

рым» деп айдала, бир неделениг туркунына бажын да өрө көдүрбей, курсак та ичпей үлгерлер бичий берген. Онын үлгерлери мындай:

Якшы болзын, якшы болзын,
Якшы болзын, Алтайым!
Барып жадым, барып жадым,
Төрөлимди корырга...

Бу үлгерде поэзия жок. Мынызы јарт. Онын учун мындай үлгерди газеттин де редакциязы, издательство до кепке базарга албаган деп, роман-да айдылган. «Солдатский поэтинг» таланты жок болгонын бис онын үлгерлериненг көрдис.

Је Манитовтын андый ок үлгерлери кепке базылып чыгып келди. Көрзөр дө:

Якшы болзын, күн Алтай!
Сагы, эне, эбирип келерим.
Кунукпа, сыйным, барып жадым,
Төрөлин корытан солдат болорым

Ол эмезе:

Якшы болзын, ооду,
Якшы болзын, обоолор.
Якшы болзын, колхозчы
Кожо иштеген кыстар.

Бу үлгерлерде база поэзия жок. Керек дезе олордын рифмазы да «солдатский поэтийиненг» коомой. Је ненин учун бу үлгерлер кепке базылып чыккан? Кем бурулу? Айса болзо издательствонинг планы үзүлип браадарда бу үлгерлер кепке базылып чыккан? Редактор Манитовтын једикпестерин айдып, үлгерлерди түзетсин деп некеер керек болгон.

Једикпестер өскө дө поэттерде бар. «Тандактый» бичик јагыс та поэзияда туштап турган эмес, је прозада олор база бар.

Манитовко ады јарлу поэттердин эп-аргаларынан үркүбей, билееркебей үренер керек. Бу үредү билгир өтсө, тузазы болор эди. А үренер ле јанду дейле, таланты ла таскадузы јаан поэтке адаркап, ого өткөнип бичизе база неме болбос. Поэтинг бойынын үни база болор учурлу. Кажы ла поэт бойынын творческий эп-аргаларыла, бойынын поэтический јүс-кебериле агыланат. Онын учун оны кычыраачы бойынын јүрегине јууктадып, сүүген поэдиле оморкоп јүрет. Эмди ле Каспанын ол эмезе Кара-Колдын клубынын сценазынаң Лазарь Кокышевтин «Туба» деп туујызынын үзүгнн, эмезе поэтинг кандый бир сатирический бе, айла лирический бе, ол эмезе бейынын эп-аргаларыла бичиген чек јарлалбаган јагы үлгерин кычырып, бу үлгер Кокышевтин эмес, оны өскө киж, Манитов, бичиген дезе, кем де бутпес. Онын учун баштапкы күннен

баштапкы үлгердең ала жаңыс ла Манитовко эмес, је өскө дө поэттер бойынын творческий ижин тыгыдып, керексибей бичиир кылыкты токтодор керек.

Манитов бу статьяны кычырала, меге удур мынайда айдардан маат жок: «Жаңы бичип баштаган кижини көмө базар жаңаар жок» — деп. Мен Манитовты көмө базарга турганым жок. Же жаңыс ла онын творческий ижи, поэзиязы топ болзын деп, поэтический ишти одын жарганыла тундебезин деп, үлгеринин поэзиязы бийик болзын, кижинин санаазына өзөк-буурына торгулып турзын деп күүнзеп турум. Терен шуүлтелерди, жаңы, изү, өткүн сөстөрлө бичилген үлгерлерди улус сонуркап уткыр. Ол тужунда Манитовтын творчествозын мактаар статьялар алаңзу жогынан чыгар.

«Изү үлгер бичийин деп» — деген стихте Манитов мынайда айдат:

Мен жүрүмдө түргендеп, түргендеп,
Изү, изү үлгерлер бичийин деп,
Ол үлгерлерди улус кычырып,
Көкси жылу сананып жүрзин деп.

Чын күүн, чын амаду. Манитов үлгерин «изү» сөстөрлө бичизе. «жүректин сызыла» айтса, бис сүүнер элибис. Же жаңыс ла үлгер бичииринде түргендебегер, мөңдебегер, нөкөр Сергей Манитов.

«Сад» деп романның авторы А. Коптелов.

Т а л у

(Алтай ойын)

Талу деген ойынды мен Кош-Агаш аймакта Көнкөрү журтта жатнан Торжы Кудайбергенович Темденов деген кижиден көрүп бичигем. Бу ойын орус албатынын домино дейтен ойынына кеберлеш. Же ойнойтон аайы ла ойноочылардын эп-сүмезин көргөндө, көзөр ойногону аайлу.

Бу ойынды жазап билип алза, кажы ла клубта, кызыл толунта, малчылардын туразында ла айылдарда шахмат, домино ло шатра чылап ок ейноор база бир жакшы ойын кожулар эди. Эмди тура бу ойынды ойноп турган улус сүрекей ас. Олор до агажактарын эдип аларын чаптыксынып, төрт партия домино садып алала, ойногондо сүрекей келижип жат.

Талунун кажы ла агажактары (сөөктөри) тыш бүдүмиле орус доминого түп ле түнгей. Узуны — 43 мм, жалбагы — 22 мм, калыңы — 5 мм. Талуны агаштаң да, сөөктөн дө эдип жат.

Кажы ла жүзүн талунун алдынан бойынын ады бар. Бүткүл партия (ойын) эки группага бөлүнүп жат. Баштапкы группада — он эки жүзүн кажы ла жүзүндө төрттөн түнгей көстү талулар. Экинчи группада — алты жүзүн, кажы ла жүзүндө — экиден. Бу экиден эжер талуларды өскүс талулар деп адап жат. Анайып, баштапкы группада 48 талу, экинчи группада 12 талу болордо, бастыразы 60 талу болуп жат. Бу 60 талу (агажактар) бүткүл партия болор.

Кажы ла ойноочы, таң алдынан ба, айла, көнөрлөжип те ойногондо, ол канча ла болзо, көп «Айыл» ойноп аларга албаданар учурлү. Ойнээр алдында ойноочылар канча айылга жетире ойноорыс деп табыжып алат. Темдентезе, одус айылга жетире деп жөптөшкөн болзо, ол одус айылды бир-бирүзи ойноп албаганча, ойынды токтотпос.

Ойын

Төрт кижи ойногон бир бүткүл ойынды башталганынан ала учына чыгара көрөли. Талуларды столдын үстүнө жайала, көстөрүн төмөн эдип аңдандырып жат. Онын кийининде бастыра ойноочылар талуларды колыштыра булгап жат. Онон кажы ла ойноочы талуларды көнкөрө бештен-бештен катай салып, башка-башка чогот. Кажы ча бештен чогунтыны «Айыл» деп адайт. Андый айылдар 12 болор.

АЖАРУ: Ойын тужунда ойноп турган улустың тоозынан көрө, ойноп алатан айылдардын тоозы база башкалана берет. Эки кижги ойнозо — 30, үч кижги ойнозо — 20, төрт кижги ойнозо — 15 айыл болор. Же ойын башталар тужунда айылдарды ойноочыларга түңгей келижер эдип, он экиге үлөп јат.

Он эки айылды столдын үстүне тегерийте тургусан кийининде, күннинг јолы аайынча бирден-бирден айландыра үлежип јат. Бастыра ойноочылардын колындагы айылдардын тоозы түңгей болор учурлу.

Айылдарды үлежип алган кийининде ойноочылардын бирүзи бойынын үлүзинен бир айылды бүткүлинче көдүреле, эң алдындагы талунын көзин көргүзип, адын жарлап јат. Темдентезе: «Оймыс!» деп жарлаган болзо, оймыстың көзи — төрт. Анайда да, ол кижги бойынан баштайла, күннинг јолы аайынча: бир, эки, үч, төрт деп ойноочыларды тоолоп јат. Тоо токтогон кижги — баштап јүретен кижги болор. Бу көдүрген айылды ол кижиге берип јат. Ордына дезе онын үлүзинен бир айылды бойы талдап алар.

Кажы ла ойноочы бойынын талуларын бой-бойларына көргүспей, јүзүндери ле ылгап јат. Анайда ылгап алганда, ойноорго эптү. Ылгап божогон кийининде байагы «Оймыс» алган кижги баштап јүрүп јат. Ол эки «Үлүле» јүрген болзын. «Үлүлердин» көстөри — он бирден. Күн аайынча оны јабатан ойноочыда «Үлүден» бийик јамылу эки «Талу» ол эмезе эки «Кас» болор керен.

Эмди салатан кижиде эки «Талу» болгон болзын. «Талулар» — он эки көстөң. Олор «Үлүлерден» јаан јамылу, онын учун «Талуларды» көстөрин өрө эдип, «Үлүлердин» үстүне салып јат. Оноң үчинчи ойноочыны кычырып јат. Эмди үчинчи ойноочы бу айылдарды ойноп аларга турган болзо, «Кастарла» јабар керек, же анда эки «Кас» јон болгон учун, ол јаман ла деген эки талуны айылдардын эң алдына салып јат. Эмди калганчы, төртинчи көл. Анда эки «Кас» бар, онын учун ол база эки кыйык-бычыгың алдына төмөп салды.

Мынайып, бир збирү божоды. Эки «Талу» салган экинчи ойноочы ойноп алды. Эмди јүретен кижги экинчи ойноочы. Ненин учун дезе, ол баштапкы збирүде ойноп алган кижги болуп јат. Онын учун бойынын нолындагы талуларды көрүп, шүүнип јат. Ол үч «Чечекле» јүрген болзын. «Чечектер» — алты көстөң. Оны јенерге күч, ненин учун дезе бир јүзүнде үч талудан ас учурап јат. Мындай учуралда ойноочылар бойларына кыскашту да болзо, түңгей эмес јаан талуларын алдына саларга келижет. Бу збирү божогончо бир де ойноочы үч «Чеченти» јаап болбогон болзын. Анайып, үч «Чечекле» јүрген ойноочы ойноп алды.

Эмди база ла экинчи ойноочы јүрүп јат. Же эмди онын колында јакшы талулар јон болордо, ол бир «Таныр тогусла» јүрген болзын. Эмди үчинчи ойноочы «Кызыл онло» јаап ийер керек, же өсиб ойноочылар «Касла» јаап ийбезин деп, бойынын «Казын» салып јат. «Кас» эң бийик талу. Онын учун ол «Кычырып турум!» — деп жарлап јат.

Кычыру эткен кийининде «Кастан» јаан талу бар эмес, арткандары бирден алдына салып јат. Бу збирүде «Касла» јапкан ойноочы ойноп алды. Оның алганы бир ле айыл. Ненин учун дезе јүрөөчи јамыс талула јүрген.

Ойын оноң ары барып јат. Молдо эмди де талулар көп. Бу калганчы ойноп ал-

ган ойноочыга үлү тужунда сүрекей ырысту келишкен болзын. Анда төрт «Чычкан» бар. Ол эмди «Чычкандардын» төртүлезиле жүрүп жат. Төртүлезин столдын үстүнө жергелей салып жат. Бу ойынды ойноп аларга «Чычкандардан» жаан база бир жүзүн төрт талу салар керек, же мындай ырыс кемге де келбеген деп бодойлы. Анайдарда, бу ойноочы бир жорукта төрт айыл ойноп алып жат.

Ойноочылардын колында эмди де төрттөгү талулар бар. Төрт «Чычканла» ойноп алган ойноочы база ла жүрүп жат. Бу жорукта ол жагыс ла «Сарлык жетиле» жүрген болзын. Оны «Үзүк сегисле» жапкан болзын. Онын кийининдегизи «Талула», калганчызы десе жаан талу таап болбой, алдына салган.

Бу збирүде «Талула» жапкан ойноочы ойноп алды. Эмди ол эки «Канатла» жүрген болзын. Ойноочылар эмди кемниң де колында эки «Үлү» бар деп сезинип отургылаар. Эки «Үлү» экилези бир нижиде болзо, бу ойын жазым жок онын болор. Онын учун бойынын жакшы, же сыңар талузын салбай, экини алдына салды. Кийининдеги ойноочыда база жаан талу табылбады, экини алдына салып койды. Калганчы молдо эки «Кызыл сегис» бар болуп, эки айылды ойноп алды.

Эмди бу ойноп алган төртинчи номерлү ойноочы жүрүп жат. Ол эки «Манданла» жүрди. Кийининдеги ойноочыда эжер талу жок болгон учун кыснанып отурган «Кызыл он» ло «Токпок жетини» алдына салды. Онын кийининдеги ойноочы сүмелү болуптыр. Анда эки «Үлү» болгон, оныла жапты. Арткандарында «Үлүлерден» жаан талу жок учун калганчы талуларын айылдардын алдына салып бердилер.

Ойноочылардын үлежиң алган алтан талу бастыра божогон. Анайдарда, бу ойынды кем артык ойноп алган — көрбөли. Экиден көнөрлөжиң ойногон болзо, экинчи ле төртинчи номерлү ойноочылар алып чыккан. Олор бастыра он беш айылдын тогузын ойноп алган. Баштапкы ла үчинчи ойноочыларга десе жүк ле алты айыл келишкен. Жагыстан, таң алдынан ойногон болзо, ойноп алган айылдар мынайда келижиң жат:

баштапкы ойноочы — бир айыл,
экинчи ойноочы — жети,
үчинчи ойноочы — беш,
төртинчи ойноочы — эки айыл.

Мынан көргөндө, бу төрт ойноочынын ортозында сүрекей тың тартыжу болгоны билдирет. Талуны ойногондо, база көзөр лө домино ойногону чылап ок, чыккан ла колдогы арткан талуларды жакшы тоолоп, чотоор кижин артыктап жат. Бу ок өйдө сүмелү ле эпчил болоры жарталат. Ойыннын аайын көрүп отура, амындыра шүүжиң, эптеп отурган кижин ойында мергендү болоры билдирет.

Ајару:

1. Ойноочынын колына бир каруула экинчи группаның «Оскүстеринен» түйней икстү төрт талу келер болзо, темдектесе, эки «Такыр тогус» ла «Үлү тогус» оморды баштапкы группаның төрт талузыла түйней чотоор. Ол тужунда баштапкы группаның бир жүзүн талулары чылап, төртилези ле жүрер учуры жок, жагыс ла јабар учуры бар. Нениң учун десе омор «Оскүстер».

2. Ол ок «Осиўстердөн» энў ол эмезе ўчў иелген болзо, эжериле жүрер де, јабар да учуры бар, је бирўзи сыңар болуп башка ойнолор.
3. Мындый ээжи экинчи группаның бастыра талуларына: «Таныр тогус» ла «Улў тогуска», «Такыр сегис» ле «Ўзўк сегиске», «Таныр јети» ле «Сарлык јетиге» ағыланып јат.
4. Јүреечиниң салган талуларынан јаан талу колдо бар да болзо, је олорло кийининде ойноп алар аргалузын билип отурган ойноочы, өскө огош, неме ойноп албагадый, талуларды алдына салып койор табы бар.
5. Бир ойын божозо, экинчи ойынды баштаар тужунда баштап жүретен ижини баштапкы ла ойын башталган чылап, көдүрген айылдың эн алдындагы көстөрин тоолоп табар. Је бу тужунда айылды көдүретен кими күн аайынча солылып барар.
6. Јүреечи табарга айыл көдүрген кими эн алдындагы талу «Кас» болзо, ол бойына артырып, жүреечи кими болө берер.
7. Озо салылган кандый ла жүзүн талу, темдектезе, «Канат» «Улў», «Кас» ла өскөлөри де био эбирүде оның эжер жүзүндеринен јаан праволу болор. Чокумдап айтса, озо чыккан «Касты» кийининдеги «Кастар» (бир эбирүде) алып болбос.
8. Кажы ла ойноочы оның жүрген ол эмезе јапкан талуларын өскө ойноочы алып болбос деп иженип турган болзо, ол «Кычырып турум!» деп јарлап јат. Је мында база бир јеткер бар. Ол не дезе? Кычырган ижини ойноп алза, ого (+) темдек, ойнотырып ийзе (—) темдек тургузылар. Ойын божогон кийининде, ажындыра бүтнен јөптөжү аайынча, канча (+) учун айыл кожулар, канча (—) учун айыл блаатырар — чотоп јат. Темдектеп айтса, 5 (+) учун бир айыл кожулар, а 5 (—) учун бир айыл јылыйтар. Оның учун анаар ла кычырып болбос.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

З. Казагачева. Горький ле литература. <i>Статья</i>	3
Ж. Кайыгчин. Кактанчы	12
Бистин айылга кирип барыгар	23
Кыстар, кбстбригер кара, чачтарыгар кара. <i>Куучындар</i>	27
Семен Данилов. Май. Стамбулда. <i>Улгерлер</i> . Якут тилден Э. Палкин кбчүргөн	39
Мойсей Ефимов. Кожонго туштаганым. Күн сыныгы. Тегин ле таш. <i>Улгерлер</i> Якут тилден Э. Палкин кбчүргөн	42
Иван Гоголев. Кырутыган жегес. Күн. <i>Улгерлер</i> . Якут тилден Э. Палкин кбчүргөн	44
Абдуразак Жумалиев. Тарыныштыс. <i>Улгер</i> . Кыргыз тилден Э. Палкин кбчүргөн	46
Жергелей Маскина. «Бис ортодо бир кезек ...» <i>Улгер</i>	47
Э. Тоюшев. Эне. <i>Куучын</i>	48
К. Тблбсов. Жаңы улгерлер	55
М. Качкышев. Камду истегени. <i>Куучын</i>	59
У. Садыков. «Тургакту журт.» <i>Куучын</i>	64
К. Кошев. Жайлуга кбчкбни. « <i>Туулар ээзинин коли</i> » деп повестьтен алган <i>үзүк</i> .	72
В. Эдоков. Алтай изобразительный искусство керегинде очерк	80
Е. Чапыев. Албатынын кожондоры керегинде. <i>Статья</i>	89
С. Каташев. Тандакталбаган «Тандак». <i>Статья</i>	95
Г. Калкин. Талу. <i>Алтай ойын</i>	105

ГОЛУБАЯ ЗВЕЗДА

(Звезда)

на алтайском языке

Редакторы *Б. У. Укачин, В. Т. Самыков*

Художник *З. В. Яковлева*

Художественный и тех. редактор *И. И. Митрофанов*

Корректоры *З. И. Табакова, А. А. Боконокова*

Сдано в набор 30 V 1968 г. Подписано к печати 9 X 1968. Бумага № 2,70X90 1/16
Усл. печ. л. 8,2 Уч.-изд. л. 6,6. Тираж 600 экз. АН 12746. Заказ № 1962. Цена 25 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

25 аңча

9 1 2 2 6 7

ГОРНО-АЛТАЙСК.1988